

Diskuse

Hitlerův „Mein Kampf“ 2016

Milan Hauner

HARTMANN, Christian – VORDERMEYER, Thomas – PLÖCKINGER, Othmar – TÖPPEL, Roman (ed.): *Hitler, Mein Kampf: Eine kritische Edition*. München – Berlin, Institut für Zeitgeschichte 2016, sv. 1–2, 947 + 1019 stran, ISBN 978-3-9814052-3-1. Další spolupracovníci: Edith Reimová, Pascal Trees, Angelika Reizleová a Martina Seewald-Mooserová. Součástí publikace jsou ilustrace a mapy, soupis všech známých překladů knihy *Mein Kampf* do roku 1945, seznam zkratk, podrobná bibliografie, rozdělená do tří oddílů (do roku 1932, 1933–1945, po roce 1945), a čtyři rejstříky (biografický, osobní, místní a věcný).

„S Hitlerem jsme ještě neskončili“

V osmdesátých letech minulého století si několik německých historiků vybralo tento citát jako své motto.¹ Měl jim posloužit jako permanentní výzva ke kritickému studiu dějin třetí říše a jejího diktátora. Ať už zaujímáme nejružnější postoje k roli jedince v dějinách, Hitler byl a zůstane pro každého z nás velkou záhadou, která nejen fascinuje čtenáře, ale zároveň provokuje k přemýšlení nad inkarnací zla v chování jednoho člověka. Klíč k Hitlerovi však nespočívá jen v časném poznání,

---

1 Viz SCHREIBER, Gerhard: *Hitler Interpretationen 1923–1983: Ergebnisse, Methoden und Probleme der Forschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1984.

že byl zosobněním zla, nýbrž i v opačné reakci, v hledání odpovědi na to, proč pro mnoho jeho přívrženců představoval spravedlnost a naději. Rozhodně to nebyl strach, který nutil německé voliče odevzdat mu hlasy v demokratických volbách a tím umožnit „Vůdci“ jeho úžasný vzestup až na vrchol politické moci. Musíme připustit, že Hitler, jako krysař ve známé legendě, dokázal infikovat německé voliče svou utopickou vizí spravedlivějšího a svobodnějšího Německa, kterému prý jeho konkurenti upírali podíl na světovládě už od třicetileté války.

Kdo tedy byl Hitler a co znamenal v dějinách střední Evropy dvacátého století? Hitler nebyl nějaký cizokrajný tyran vnucený zvnějšku. Rakušan hledající své místo v poraženém Německu? Pravda, začal pěkně od pšky a jako cizinec. Politická dráha se před ním otevřela, až když už překročil třicítku. Teprve ve volbách roku 1932 se ukázala jeho politická strana tou nejsilnější a Hitler se konečně rozhodl optovat pro německé občanství. Říšským kancléřem se stal legálním způsobem rok nato ve věku čtyřiceti tří let. Hitler jako individuum posedlé touhou po moci a vybavené ideologií, kterou dokázal svým řečnickým talentem vyhnat až na nejvyšší stupeň fanatismu? Stačí tato charakteristika vystihnout tento nezvyklý fenomén v německých dějinách?

Zasloužil by si přídomek „veliký“? Našly by se v Hitlerově kariéře, navzdory všem hrůzám napáchaným jeho jménem za války, momenty státnické velikosti? Tuto nešťastnou otázku si položil poprvé Joachim Fest ve své knize o Hitlerovi z roku 1973 – standardní německé biografii.² Fest si úmyslně vybral Hitlera na konci roku 1938, kdy ho přeci svět, nejenom Němci, poprvé uznal „velikým“ a zařadil do galerie státníků vedle Bismarcka – i za to, že kvůli sudetské krizi nerozpoutal ještě válku s Československem, a tím i nevyhnutelně válku celoevropskou. Co muselo připadat jako šokující volba o rok později, působilo normálně o rok dříve, kdy *appeasement* slavil svůj triumf. Americký magazín *Time* skutečně zvolil Hitlera „Mužem roku“, *The Man of the Year 1938*!

Podle spisovatele a novináře Sebastiana Haffnera je dnešní svět dílem Adolfa Hitlera: Bez Hitlera by zřejmě nedošlo v roce 1945 k rozdělení Evropy na dva tábory, k rozdělení Německa a Berlína, nebylo by Izraele, možná ani ne rasové a politické emancipace v Asii a v Africe. Přesněji řečeno, nic z toho, co bylo zde citováno, by se neuskutečnilo, nebýt Hitlerových omylů, činů – a zločinů.³ Dle historika Johna Lukase byl Hitler tou nejpozoruhodnější postavou dvacátého století. Proč? Především kvůli jeho jedinečné a mnohostranné funkci, kterou zaujímal coby ideolog a „Vůdce“ (*Führer*), politický i vojenský v jedné osobě, a to, jak se ukázalo, ke katastrofální škodě a destrukci vlastní země a jejího obyvatelstva.⁴ Lukacs přidal ještě jednu kontroverzní charakteristiku Hitlera. Definoval ho jako nejpobulárnějšího revolucionáře moderní doby. Proč? Protože Hitlera podle něho

2 FEST, Joachim: *Hitler: Eine Biographie*. München – Frankfurt/M. – Berlin – Wien, Propyläen 1973 (český překlad: *Hitler: Kompletní životopis*. Praha, Naše vojsko 2008).

3 HAFFNER, Sebastian: *The Meaning of Hitler*. London, Weidenfeld & Nicolson 1979, s. 101 (původní německé vydání: *Anmerkungen zu Hitler*. München, Kindler 1978; české vydání: *Hitlerův vzestup a pád*. Praha, Naše vojsko 2009).

4 LUKACS, John: *The Hitler of History*. New York, Alfred A. Knopf 1997, s. xi a 262–268.

je třeba zařadit do epochy demokratické, nikoliv aristokraticko-feudální. Nemůžeme ho srovnávat s takovým Césarem, Cromwellem, ba ani ne s Napoleonem. Lišil se od nich, a nakonec i od Lenina či Stalina, po všech stránkách. Především dokázal lépe než kterýkoliv z nich zfanatizovat většinu národa, považovaného ve své době za ten nejvzdělanější a nejkulturnější národ na světě.⁵ Tento nedostudovaný středoškolák přesvědčil miliony Němců svým neobyčejným řečnickým talentem – který mimochodem do věku třiceti let u něho neexistoval – aby mu uvěřili, že nechce nic jiného nežli spravedlnost pro Německo. Vedl je jako pohádkový krysař od jednoho bleskového vítězství k druhému, až se mu podařilo opanovat téměř celou Evropu. Říše, kterou chtěl vybudovat na revolučních rasisticko-biologických principech nadvlády jedné „nordicko-árijské rasy“ a která měla vytrvat tisíc let, se zhroutila za necelých třináct let.

Jak si můžeme vysvětlit takový dramatický, a zároveň katastrofální úspěch tohoto originálního „Nikoho“, jak ho charakterizoval vídeňský satirik Karl Kraus („Mně k Hitlerovi nic nenapadá...“)?⁶ Jak se tedy mohlo stát, že tento prachobyčejný človíček, který ani v Německu neměl své kořeny, ano přivandrovalec ve věku třiceti let – dnes by se řeklo, migrant – se mohl za třináct let stát absolutním vládcem nad tak vyspělou a rozmanitou zemí, jako bylo Německo? Jak je možné, že to svět, ba samotní Němci, dovolili?

A opět ta vtíravá otázka: A mohlo by se to opakovat?

Adolf Hitler a „Mein Kampf“

Proč je *Mein Kampf*⁷ tak důležitý pro pochopení Hitlera a nacismu? Neexistuje jiný dokument než *Mein Kampf*, ve kterém by jeho autor Adolf Hitler tak bezostyšně popsal svůj program či „jízdni řád“ (*Fahrplan*),⁸ jak si představoval biologické a rasové očistění německého národa a spolu s tím i získání nového „životního prostoru“ (*Lebensraum*) na východě Evropy na účet Ruska. Hitler tak učinil ještě na počátku své politické kariéry, ještě dlouho předtím, nežli se stal vládcem Německa. Eberhard Jäckel, jeden z předních německých historiků třetí říše, prohlásil, že je to mimořádný, snad dokonce ojedinělý případ v dějinách.⁹

5 Tamtéž, s. 50.

6 Citováno podle: STERN, J[osef] P[eter]: *Hitler: Vůdce a lid*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1992, s. 16.

7 Odkazy označené v poznámkách prostě jen názvem *Mein Kampf* se týkají standardního dvousvazkového „lidového vydání“ (*Volksausgabe*) z let 1930–1945. Odkazy označené *Mein Kampf 2016* se týkají současného kritického vydání.

8 Viz MASER, Werner: *Hitlers Mein Kampf: Der Fahrplan eines Welteroberers*. München – Esslingen, Bechtle 1966–1981 (mnoho edicí); anglický překlad: *Hitler's Mein Kampf: An Analysis*. London, Faber & Faber 1970.

9 JÄCKEL, Eberhard: *Hitlers Weltanschauung: Entwurf einer Herrschaft*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1981, s. 7 (české vydání: *Hitlerův světový názor: Projekt jedné vlády*. Praha – Litomyšl, Paseka, s. 7). Jäckel je též spolueditorem Hitlerovy písemné pozůstalosti, která

Tak se stalo, že v prvním týdnu ledna 2016, devadesát let od svého prvního vydání a sedmdesát let od dramatické sebevraždy jejího autora, tisk oznámil, že mnichovský Ústav pro soudobé dějiny vydává nezkrácenou verzi Hitlerovy knihy *Mein Kampf* v rámci kritické edice. Na projektu pracoval celý tým historiků renomovaného mnichovského institutu několik let, aby stihl termín 31. prosince 2015, kdy měl skončit copyright na *Mein Kampf*, který vlastnila bavorská vláda. Ta do té doby blokovala veškeré pokusy německých i evropských nakladatelů vydat kompletní text *Mein Kampfu*, označovaný za „Bibli“ nacistického hnutí. Tuto příležitost nesměli mnichovští historici propásnout. V předchozích letech se mnichovský ústav, který už roku 1961 vydal takzvanou Hitlerovu *Druhou knihu*,¹⁰ několikrát snažil vydat *Mein Kampf* s kritickým komentářem, ale pokaždé narazil na veto bavorské vlády. Ředitel institutu Andreas Wirsching se rozhodl už roku 2012 s tříletým náskokem vydat *Mein Kampf* s kritickým komentářem, který by vyplnil mezery již citované práce Wernera Masera.

Původní *Mein Kampf* se skládal ze dvou svazků, vydaných zvlášť v letech 1925 a 1926 nakladatelstvím Franz Eher v Mnichově. Převážnou část napsal Hitler ve vězení v Landsbergu, kde si odpykával pětiletý trest za vzpouru z 9. listopadu 1923. Tento trest mu byl podstatně snížen za „vzorné chování“ a Hitler tak byl propuštěn na Vánoce 1924. V červnu 1924 Hitler souhlasil, aby zmíněné nakladatelství už v červenci oznámilo jeho knihu v knižních novinkách pod neuvěřitelně nešikovným titulem *Čtyři a půl roku boje se lží, stupiditou a zbabělostí a s podtitulem Zúctování*. Červencový termín Hitler pochopitelně nedodržel, stejně jako řadu dalších, takže v listopadu přestal nakladatel jeho knihu avizovat. Kniha konečně vyšla 18. července 1925 s daleko efektnějším titulem *Mein Kampf*. Zpočátku šla mizerně na odbyt; částečně kvůli relativně vysoké ceně dvanáct marek. O rok později přibyl sice druhý díl, ale teprve když se Hitler v lednu 1933 stal říšským kancléřem, zvýšil se její náklad astronomicky. Stala se nejvíce vydávanou knihou v německém jazyce. Populárním se stal dvojsvazek *Mein Kampfu*, takzvané lidové vydání (*Volksausgabe*), čítající necelých osm set stran. V roce 1945 přesáhl celkový počet vydaných exemplářů dvanáct a půl milionu a byly sjednány překlady do šestnácti jazyků.

V úvodu se Hitler překvapivě přiznává, že jeho tištěný text se nemůže měřit s mluveným slovem. Jedině mluvené slovo ústy velkých řečníků, podtrhává Hitler, činí politické hnutí významným, nikoli velcí spisovatelé. Na druhé straně však musel uznat, že je třeba seznámit veřejnost s programem nacistického hnutí. A to šlo jedinečně písemnou formou. Pokud jde o styl, Hitler se přiznal svému právnímu poradci: „Nejsem spisovatel. Všimněte si, jakou krásnou italštinou hovoří a píše

---

předcházela *Mein Kampf*: Hitler: *Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1980.

10 WEINBERG, Gerhard L. (ed.): *Hitlers Zweites Buch: Ein Dokument aus dem Jahre 1928*. S předmluvou Hanse Rothfelse. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1961 (anglické vydání: *Hitler's Secret Book*. New York, Grove Press 1961). Tento doposud neznámý strojepis, který Hitler nadiktoval roku 1928 a který nebyl součástí *Mein Kampfu*, našel americký historik Gerhard L. Weinberg v Národním archivu ve Washingtonu mezi ukořistěnými německými dokumenty.

Adolf Hitler (zcela vlevo) ve společenské místnosti věznice v Landsbergu v létě 1924 se spoluúčastníky mnichovského puče. Zleva Emil Maurice, Hermann Kriebel, Rudolf Hess a Friedrich Weber. Jediný Hess, pozdější Hitlerův zástupce, se podílel na vzniku spisu *Mein Kampf* (foto Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Bildarchiv, Berlín)

Mussolini! To bych v němčině nedokázal. Myšlenky mi utíkají, když píši. *Mein Kampf* je sbírka úvodníků z *Völkischer Beobachter*,¹¹ ale ani tam by neobstály z jazykového hlediska. Pokud se však týká obsahu, nic bych na něm neměnil... Jedině tu kapitolu o syfilidě¹² bych napsal znovu; ta se mi nepovedla.¹³ Joseph Goebbels, navzdory nekritické adoraci Hitlera, se diskrétně přiznal, že měl potíže při četbě *Mein Kampfu*, jehož styl mu připadal místy nesnesitelně těžkopádný.¹⁴

První díl *Mein Kampfu* je z velké části Hitlerovou autobiografií, kterou nikdo jiný kromě něho nemohl napsat. Hemží se proto nejen omyly, ale i úmyslnými

11 *Völkischer Beobachter* – hlavní tiskový orgán NSDAP.

12 *Mein Kampf*, s. 296 nn.

13 FRANK, Hans: *Im Angesicht des Galgens: Deutung Hitlers und seiner Zeit auf Grund eigener Erlebnisse und Erkenntnisse*. München, O. Schloffer 1953, s. 45.

14 DOERRY, Martin – WIEGREFE, Klaus: *Book of Hate: The Bold of Attempt to Demystify Hitler's 'Mein Kampf'*. In: *SpiegelOnline* [online]. 15.01.2016 [cit. 2017-04-10]. Dostupné z: www.spiegel.de/international/germany/new-annotated-mein-kampf-offers-insight-into-hitler-a-1072032.html.

falzifikáty. Hitler tu popisuje velice stručně své dětství v Horních Rakousech, léta učenická ve Vídni, odchod do Mnichova a účast v první světové válce. Ve druhé polovině prvního dílu se Hitler soustředil na zrod nacistické strany NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) pod jeho vedením a na výklad svého světového názoru (*Weltanschauung*). Druhý díl, s podtitulem *Národněsocialistické hnutí*, vyšel 11. prosince 1926. Ve čtrnácté kapitole Hitler rozpracoval pod heslem „východní orientace“ cíle své zahraniční politiky, zasazené do rasisticko-biologického rámce budoucího životního prostoru na východě a získaného na účet Ruska. Proto Hitler odsoudil předválečnou koloniální politiku a přál si zastavit vystěhovalectví do zámoří. Německo se podle něj neobejde bez tohoto prostoru, nutného k obživě a práci dvou set padesáti milionů Němců na konci století. „Německo,“ prohlásil zde Hitler, „se buď stane světovou velmocí – anebo zahyne.“¹⁵ Ruská říše, tvrdil Hitler, vděčila za svůj vznik německému jádru ve své vládnoucí třídě, kterou bolševici zlikvidovali a nahradili židovskou vrstvou. Tu je třeba odstranit, a německý národ k tomu byl podle Hitlera předurčen.

Bezprostředním úkolem současné německé zahraniční politiky mělo být spojenectví s Velkou Británií a Itálií. Hitler věřil, že německá expanze na východ neohrožuje životní zájmy obou těchto velmocí. V *Mein Kampfu* Hitler načrtl principy své budoucí zahraniční politiky, která vycházela z jeho kritiky neúspěšného německého spojení za první světové války (kapitoly č. 5, 10, 13 a 14). Itálie měla být získána odstoupením Jižního Tyrolska. Anglii se Hitler rozhodl velkomyslně přenechat její zámořské impérium výměnou za britskou neutralitu během německých aspirací na získání evropské hegemonie. Hitler byl opravdu přesvědčen, že Britové se spokojí s německou hegemonií nad Evropou a přijmou odstranění Francie jako hlavního německého soupeře a „smrtného nepřítele“ (*Todfeind*). Německo pak pomůže uhasit britské impérium, které je nutno z rasových principů udržet, sliboval Hitler anglickým návštěvníkům. Německý teritoriální výboj však nebude v budoucnu už směřovat na jih za koloniemi v Africe, ale na východ, na účet Ruska, napsal Hitler doslova už ve vězení v Landsbergu.¹⁶ Už na základě textu *Mein Kampfu* by tak bylo možno rekonstruovat Hitlerův hypotetický program cesty k světovládě: Prvním krokem mělo být sjednocení všech etnických Němců v jedné říši, počínaje anšlusem Rakouska a německých menšin v Československu a Polsku. Druhým krokem měla být porážka Francie, likvidace jejího velmocenského postavení a nastolení německé hegemonie nad Evropou. Konečně třetí etapou mělo být tažení na východ a vybudování nového životního prostoru na účet Ruska.¹⁷

Co znamená kritická edice v kontextu německé historiografie, napovídá text na kartonu, do nějž je dvojsvazek vložen: více než tři a půl tisíce kritických odkazů a komentářů, kterými editoři konfrontují Hitlerovu propagandu a ideologii a vyvracejí jeho nepravdy. Více než tři roky strávili editoři a jejich pomocníci pod

15 *Mein Kampf*, s. 742.

16 *Tamtéž*, s. 154.

17 Srv. HAUNER, Milan: “Did Hitler Want a World Dominion?” In: *Journal of Contemporary History*, roč. 13, č. 1 (1978), s. 15–32.

Mnichovské nakladatelství Franz Eher původně inzerovalo Hitlerův spis pod názvem Čtyři a půl roku boje se lží, hloupostí a zbabělostí a s podtitulem Zúčtování

v Obersalzbergu spálil na konci dubna 1944 jeho hlavní pobočník Julius Schaub.¹⁹

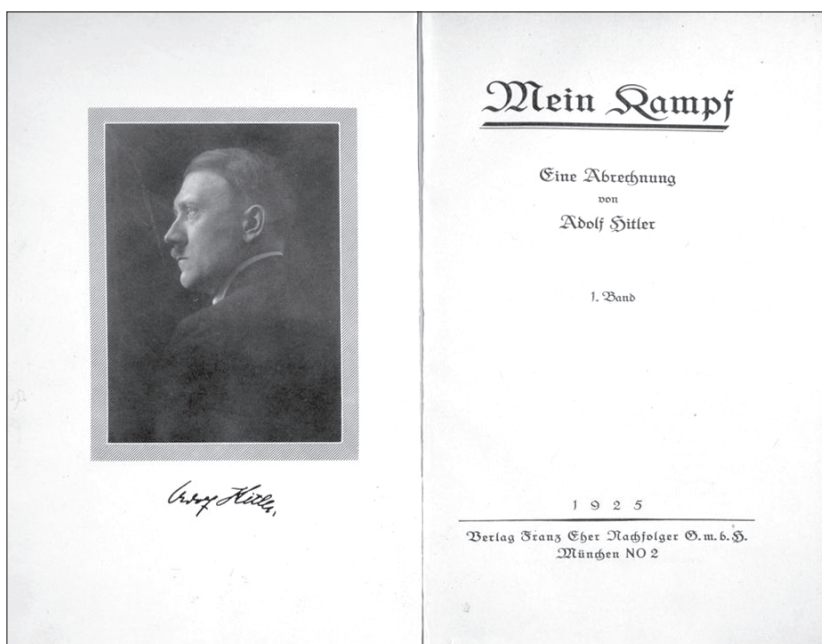
Jelikož editoři neměli k dispozici ani strojopis druhého dílu *Mein Kampf*, nezbyvalo jim než vzít za podklad pro reference a komentáře prvotisk prvního a druhého dílu z let 1925 a 1926. Obě základní vydání prošla během dalších publikací (do podzimu 1944 celkem 1122 vydání spisu!) nespočetnými drobnými stylistickými úpravami, které měl na starosti hlavně Rudolf Hess a jeho manželka Ilse Pröhllová.²⁰ Jeden z editorů Othmar Plöckinger si dal v jedné ze svých předcházejících publikací práci identifikovat pod hlavičkou „spolupracovníci a pomocníci“ celkem deset osob, které se mohly podílet na stylistických úpravách a korekturách *Mein Kampf*. Bývalý farář, gymnaziální profesor a novinář dr. Bernhard Rudolf Stempfle patřil snad k těm nejzajímavějším. Přestože byl zarytý antisemita, polemizoval

vedením Christiana Hartmanna na verifikaci jednotlivých údajů a vysvětlováním hesel, včetně kontroly stylistických úprav mezi jednotlivými edicemi *Mein Kampf*. Dosud tradovaná verze, že Hitler diktoval jeho text Rudolfo Hessovi v landsberském vězení, byla editorským týmem opravena v tom smyslu, že Hitler sice nahlas předčítal text Hessovi, ale sám si ho dvěma prsty vytukával na psacím stroji, který mu opatřila jeho velká ctitelka Helena Bechsteinová, manželka známého výrobce pian.¹⁸ Ona měla také údajně na základě Hitlerova přání dostat od nakladatele Hitlerův manuskript ve formě strojopisu prvního dílu. Pokud ho dostala, tak ho zřejmě zničila na konci války. Pravděpodobnější se zdá být ale verze, podle které všechny soukromé Hitlerovy písemnosti z jeho mnichovského bytu (Prinzregentenstrasse 16) a z alpské rezidence Berghof

18 *Mein Kampf* 2016, s. 15.

19 Viz PLÖCKINGER, Othmar: *Geschichte eines Buches: Adolf Hitlers „Mein Kampf“ 1922–1945. Eine Veröffentlichung des Instituts für Zeitgeschichte*. München, Oldenbourg 2006, s. 173–188.

20 Tamtéž, s. 146–153.

První vydání prvního dílu Hitlerova spisu *Mein Kampf* v roce 1925 v mnichovském nakladatelství Franz Eher

ostře s Hitlerem. Přisuzuje se mu vůbec první, úžasně detailní anonymní recenze *Mein Kampfu* z 29. července 1925, ve které vyslovil podezření, že Hitler nebyl jediným autorem spisu. Během takzvaného Röhmova puče z 30. června 1934 se Stempflovo jméno ocitlo na zatýkácí listině, což se nemohlo stát bez Hitlerova vědomí. Stempfle byl zatčen a zavlčen do koncentračního tábora Dachau, kde byl bez rozsudku popraven.²¹

Úžasně minuciózní anotace přispěla k tomu, že na mnoha stránkách kritického vydání poznámky, kterých může být až patnáct na jedné stránce, svou délkou převyšují originální text Hitlerův, což přispívá ke značné dezorientaci čtenáře; stejně jako dvojí systém stránkování. Ve srovnání s dvojsvazkem takzvaného lidového vydání, zabírajícím zhruba osm set stran včetně rejstříku, kritická edice překročila dva tisíce stran a je prezentována ve dvou svazcích vložených do kartonu. Celková váha dosahuje téměř šesti kilogramů. Vzhled edice je klinicky nenápadný. Je vázaná v šedém plátně jako lékařská skripta. Nemá obal, nezdobí ji žádný Hitlerův portrét ani svastika. Můžeme se provokativně otázat, zda oněch tři a půl tisíce poznámek napomohlo čtenáři lépe porozumět Hitlerovi. Potřebujeme jich tolik,

21 Tamtéž, s. 133–141.

Mein Kampf jako dvousvazek v takzvaném lidovém vydání, které si získalo značnou popularitu. Vlevo mnichovské vydání z roku 1930, vpravo z roku 1933

aby se dokázalo, že Hitler byl lhářem a monstrem? Na dvou tisících stránkách, které váží šest kilogramů?

Nežřídká se setkáváme se zjednodušujícím argumentem: Proč je třeba aplikovat tolik náročných a sofistických nástrojů historické kritiky na takový zručný text, jakým byl *Mein Kampf*, o kterém víme, že sloužil jako ideologická předloha pro nastávající genocidu gigantických rozměrů? Je možné i takto ahistoricky hledět na Hitlerovu knihu a předbíhat dějiny, které samozřejmě se mohly pohybovat – pokud našinec odmítá determinismus – docela jiným směrem! Autoři kritické edice mohli pojmout svůj úkol méně náročně a spokojit se s čistě kvantitativním výčtem Hitlerových nepravd. Již Konrad Heiden, jeden z prvních Hitlerových životopisců, napsal, že nechce dokazovat, kolikrát Hitler lhal. Chceme přeci vědět, jakým způsobem Hitler získal tyto ideje a jak je aplikoval, či jak je zamýšlel aplikovat.²² Vzhledem k reputaci mnichovského institutu a blížícímu se termínu, kdy Bavorsko mělo ztratit copyright na *Mein Kampf*, a s tím souvisejícím nebez-

pečím pirátských vydání Hitlerovy knihy bylo třeba si pospíšet, a přitom neubrat na kvalitě. Mnichovský institut si nemohl dovolit něco polovičatého. Musel předložit ten nejvyšší přístup, který německá tradice historické kritiky byla schopna. Mezi editory figuruje jméno historika Othmara Plöckingera z Innsbrucku, který už v předchozích letech vydal nejméně pět podrobných studií o Hitlerovi se zaměřením na *Mein Kampf*. V osmdesátistránkové předmluvě se editoři snažili shrnout své zkušenosti, jak se potýkali nejen s velkým počtem Hitlerových úmyslných a neúmyslných omylů, ale i se strukturálními problémy díla. Uvádíme jen ty nejdůležitější:

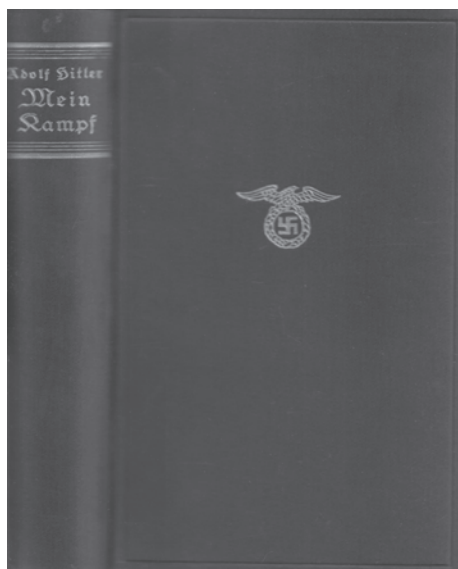
1) Biografické údaje, o kterých se vědělo, že Hitler s nimi notoricky manipuloval. Sporné informace o Hitlerově dětství a školních letech do smrti jeho matky v prosinci 1907.

22 HEIDEN, Konrad: *Adolf Hitler*, sv. 1: *Das Leben eines Diktators. Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit*; sv. 2: *Eine Biographie. Ein Mann gegen Europa*. Zürich, Europa 1936 a 1937 (česká vydání: *Adolf Hitler: Věk neodpovědnosti*. Praha, Fr. Borový 1936; *Adolf Hitler: Věk neodpovědnosti. Život diktátorův*. Praha, Fr. Borový 1938 (oba díly); *Adolf Hitler: Cesta k moci*. Krnov – Bratislava, Vladimír Hořínek – ARA 2002; *Adolf Hitler: Jeden muž proti Evropě*. Praha – Bratislava, Agnes Burdová – ARA (ve spolupráci s nakladatelstvím Vladimír Hořínek) 2003).

2) Školní léta jsou v Hitlerově podání velice stručná a negativní. Přirozeně. Vždyť několikrát propadl a musel dělat reparát. Podle něho byla škola plýtváním časem mezi neschopnými učiteli – až na jednoho, dr. Leopolda Pötsche, učitele dějepisu na linecké reálce. Ten byl Hitlerovým prvním a zdá se trvalým mentorem v duchu velkoněmeckého patriotismu pod vedením Pruska, a nikoliv Rakouska. Dějepis se stal prý nejoblíbenějším Hitlerovým předmětem.

3) Hitlerův pětiletý pobyt ve Vídni je příkladem přežívání mladého ambiciózního člověka, jehož svět se zhroutil na samém počátku, když dvakrát neprošel u přijímacích zkoušek na Akademii výtvarných umění. Po prvním neúspěchu sdílel půl roku pokoj se svým jediným přítelem z Lince, rakouským Čechem Augustem Kubizkem. A když podruhé, v září 1908, neprošel přijímací zkouškou na akademii, náhle opustil společný byt, aniž by zanechal novou adresu a pár řádek na vysvětlenou. Od toho momentu je Hitler unášen kalnou vodou velkoměsta jako součást anonymní armády nezaměstnaných bezdomovců. V *Mein Kampfu* stojí, že vystřídal několik zaměstnání jako pomocný dělník a skončil jako „kreslič a akvarelista“.²³ Jeho poslední pevnou adresou mezi lety 1910 a 1913 byla moderní noclehárna v Meldemanngasse. Mohl si dovolit tento relativní přepych díky pravidelnému příjmu z malovaných pohlednic, které mu pomáhali prodávat početní židovští partneři. Sám zveličuje své utrpení, jak musel snášet zimu, hlad a nedostatek peněz. Ve skutečnosti nebyl tak chudobný. Podstatnou součástí jeho příjmů bylo dědictví po rodičích, o které se měl dělit, i když velice nerad, se svými sourozenci, a půjčky od tety Johanny ze Spitalu ve Vitorazsku, kde se narodila jeho matka. Tuto půjčku Hitler nikdy nesplatil. To všechno jsou témata, která Hitler v *Mein Kampfu* potlačil.

4) Ve svém spisu Hitler tvrdí, že jeho antisemitismus měl původ ve Vídni. Dosud se však nenašly důkazy, které by to potvrdily.²⁴ Podobně i jeho časté výroky, že se v něm jako vojákovi jeho nenávisť vůči Židům jen prohloubila, se nedají doložit autentickými svědectvími. Nejnovější analytické studie naopak dokazují, že Hitler

23 *Mein Kampf*, s. 35. Hitler se však nikdy, ani ústně, nezminil, u jaké firmy pracoval nebo kdo byl jeho zaměstnavatelem.

24 Viz HAMANN, Brigitte: *Hitlers Wien: Lehrjahre eines Diktators*. München, Piper 1996 (české vydání: HAMANNOVÁ, Brigitte: *Hitlerova Vídeň: Diktátorova léta učednická*. Praha, Prostor 1999 a 2011).

během války a nedlouho poté, až do poloviny roku 1919, ještě nebyl antisemitou.²⁵ Většina autorů hledá kořeny Hitlerova antisemitismu v existující literatuře, která mu byla dostupná. Hitler se však v *Mein Kampf* letmo zmiňuje pouze o Houstonu Stewartovi Chamberlainovi.²⁶ Nic nenasvědčuje tomu, že by četl Chamberlaina či jiné autory podobného ražení (například Gobineaua, Lagarda apod.).²⁷

Stejně tak přehání Hitler v *Mein Kampf* svůj negativní vztah k Slovanům, zvláště Čechům. Proklíná Habsburky, že nesou vinu za údajnou „čechizaci“ monarchie, a uvádí jako pochybný důkaz manželství následníka trůnu s českou šlechtičnou. Přitom to byli Češi – a Němci z Čech – kteří obklopovali Hitlera od samého dětství, ve Vitorazsku, Linci a posléze i ve Vídni. Hitler rekonstruoval vlastní minulost, protože přirozeně neměl zájem v *Mein Kampf* popularizovat své kontakty s Čechy. Chtěl vystupovat jako všenněmecký patriot.

5) Důvodem Hitlerova útěku z Vídně do Mnichova byla nejen jeho ustavičná snaha uniknout odvodům do rakousko-uherské armády. Je docela pravděpodobné, že chtěl z Vídně odejít již o rok dříve, v roce 1912 – jak chybně píše v *Mein Kampf* – ale rozhodl se, že ještě vyčká do dubna 2013, protože po dosažení věku čtyřiaadvaceti let si směl vybrat otcovu anuitu. Ve své knize Hitler přirozeně vynechal všechny detaily týkající se financí, a zejména nechutné podrobnosti, jak se snažil přisvojit si podíly, které náležely jeho sestrám, až ho donutil ustoupit – po intervenci starší sestry Angely – soudní výnos.

A pokud se týká Hitlerovy rodiny, jeho nejbližších, procházíme se krajinou s nejhustší mlhou. Hitler sice píše, že si vážil svého brutálního otce a že vroucně miloval svou matku. Jeho rodiče nicméně zůstávají v *Mein Kampf* bezejmennými bytostmi, stejně jako Hitlerovi sourozenci. V době, kdy psal svůj spis, žili ještě tři z nich: bratr Alois (1882–1956) – vyhnáný z rodiny vlastním otcem Aloisem st. (1837–1903), jehož původní jméno znělo Schickelgruber – a sestry Angela (1883–1949) a Paula (1896–1960). Hitler vědomě obě sestry zamlčuje, protože se nechtěl s nimi rozdělit o peníze, které společně zdědili. Po svém odchodu do Mnichova a po celou dobu války až do roku 1920 nebyl Adolf se svými sestrami v kontaktu. Zato vřele miloval svou matku Kláru (1860–1907), což nezávisle potvrdil rodinný lékař Eduard Bloch, Žid pocházející z Čech. Narodil se v Hluboké nad Vltavou a v Praze vystudoval medicínu. Ošetřoval Kláru zejména poté, co dostala rakovinu, na kterou koncem

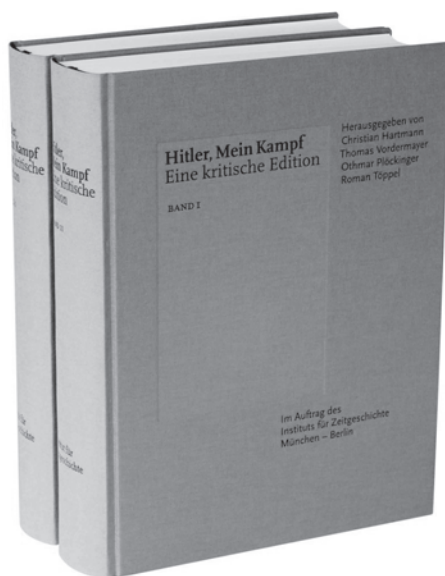
25 Srv. PLÖCKINGER, Othmar: *Unter Soldaten und Agitatoren: Hitlers prägende Jahre im deutschen Militär 1918–1920*. Paderborn, Ferdinand Schöningh 2013; WEBER, Thomas: *Hitler's First War: Adolf Hitler, the Men of the List Regiment, and the First World War*. New York – Oxford, Oxford University Press 2010 (české vydání: *Hitlerova první válka*. Brno, Jota 2011); TÝŽ: *Wie Adolf Hitler zum Nazi wurde: Vom unpolitischen Soldaten zum Autor von Mein Kampf*. Berlin, Ullstein 2016.

26 *Mein Kampf*, s. 296.

27 Viz např. CHAMBERLAIN, Houston Stewart: *Foundations of the Nineteenth Century*. London, Ripley 1899 (české vydání: *Základy devatenáctého století*. Praha, Nakladatelství Ant. Hajna 1910); GOBINEAU, J. A. de: *Essai sur l'inégalité des races humaines*, sv. 1–4. Paris, Didot 1853–1855 (zkrácený český překlad: GOBINEAU, Arthur de: *O nerovnosti lidských plemen*. Praha, Orbis 1942).

roku 1907 zemřela. Bloch zanechal velice autentické svědectví o jejím pohřbu a chování Adolfa, jehož vděčnost dokazují pohlednice, které Blochovi z Vídně posílal a jež se gestapo později snažilo získat a zničit.²⁸ Hitler se přirozeně v *Mein Kampfu* nezmiňuje o Blochovi ani o židovských známých, kteří mu pomáhali prodávat jeho akvarelové pohlednice.

6) Stejně jako Hitler zamlčel jméno Augusta Kubizka, svého zdá se jediného přítele z Lince a spolubydlícího ve Vídni, nezmiňuje ani o příteli Adolfu Häuslerovi, se kterým přicestoval z Vídně do Mnichova a sdílel pokoj u krejčího Josefa Poppa a s nímž si pak dopisoval během války. Hitler zahrnul do první části svého „zúčtování“ i pět let, která prožil na západní frontě, z níž si přinesl Železný kříž 1. třídy za mimořádnou chrabrost. Prameny dosvědčují, že ho navrhl na odměnu jeho nadřízený, židovský důstojník Hugo Gutmann, který později emigroval do Ameriky.

Kritické vydání Hitlerova spisu z roku 2016

„Ale já jsem se rozhodl, že budu politikem“

Hitlerův politický život začíná až od třicítky, po návratu z války. Hitler to symbolicky podtrhl v *Mein Kampfu* větou „Ale já jsem se rozhodl, že budu politikem“, kterou uzavírá kapitolu o revoluci²⁹ a začíná novou kapitolu, o počátcích své politické činnosti po odjezdu z Pasewalku a příjezdu do Mnichova.³⁰ Nebylo to ale tak přímočaré, jak to Hitler formuloval o šest let později ve svém spise. Jeho katarze byla výsledkem dramatického propojení nejméně tří traumatických šoků s osobním traumatem v důsledku oslepnutí po zásahu otravným plynem v průběhu útoku v noci z 13. na 14. října 1918 ve Flandrech. Po několika dnech se ukázalo, že jeho klinická

28 Zatím nejpodrobnější studie o Blochovi existuje z pera německé kulturní historičky Brigitte Hamannové: HAMANN, Brigitte: *Hitlers Edeljude: Das Leben des Armenarztes Eduard Bloch*. München, Piper 2008 (české vydání: HAMANNOVÁ, Brigitte: *Hitlerův ušlechtilý Žid*. Praha, Prostor 2012).

29 *Mein Kampf*, s. 205–225.

30 *Tamtéž*, s. 226–235.

slepota vykazuje symptomy hysterické slepoty. Bylo třeba ho dopravit do správného lazaretu. Po několikadenním cestování vyklopil 21. října ambulanční vlak poloslepého Hitlera v lazaretu pro speciální pacienty v Pasewalku na pobřeží Baltského moře. Jelikož dodnes postrádáme Hitlerovu lékařskou zprávu (*Krankenblatt*), zůstává Hitlerův vysoce emocionální popis jediným vodítkem, co se s ním během dalších čtyř týdnů dělo. Editori kritické edice se na hony vyhnuli (možná oprávněně) spekulacím na téma Hitlerovy hysterické slepoty a jeho předpokládané psychické transformace po zákroku dr. Edmunda Forstera.³¹ Čtenář pak ovšem musí postrádat v jejich následujícím výkladu odpověď na otázku, jak došlo k oné *fundamentální změně Hitlerova charakteru* během přechodu do role agitátora s úžasným řečnickým talentem, o kterém nikdo předtím neměl sebemenší tušení, v neposlední řadě ani Hitler sám. Kdy a jak se stal Hitler tím nekompromisním antisemitou? Stejně tak nedostatečně vykládají editori původ i funkci „životního prostoru“ v Hitlerově světónázoru a praktické zahraniční politice. Jak se tohle všechno dalo vtěsnat do titulu „Vůdce“?

Odkud, kdy a jak přišel Hitler vůbec na koncepci „fýrera“? Editori naznačují, že to bylo v procesu budování nacistické strany dle Hitlerových osobních představ jako antiparlamentární militantní síly konstruované kolem řečnických vystoupení na masových shromážděních jejího „Vůdce“. Hitler se v *Mein Kampf* zmiňuje o příkladech oblíbených populistických vůdců, kteří jeho samotného inspirovali již během sedmi let, které prožil ve Vídni. Byli to rytíř Georg von Schönerer, vůdce rakouských Všeněmců, a představitel křesťanských sociálů, vídeňský starosta Karl Lueger.³² Hitler zdůrazňuje, že se poučil z jejich neúspěchů. Prý spoléhali příliš na parlament, na princip otevřené politické debaty. Tato taktika byla předem odsouzena k nezdaru. Bylo to zbytečné házení „perel sviním“, posmívá se Hitler Schönererovým Všeněmcům.³³

V Pasewalku Hitler prožil vedle osobního traumatu („zůstanu slepým ... a nebudu moci už nikdy kreslit?!“) sérii dalších šoků: vypuknutí revoluce a vzpoury ve válečném loďstvu, vyjednávání o příměří na západní frontě a abdikaci císaře, po které následovalo vyhlášení republiky.³⁴ Uprostřed této agonie se pacienta Hitlera, diagnostikovaného jako „hysterický psychopat“, ujal vedoucí psychiatr Edmund Forster, jehož specializací za války byla hypnotherapie na pacientech traumatizovaných takzvanými granátovými šoky (*shell shocks*, resp. *Granatenerschütterung*).³⁵ Ještě dříve nežli historici vypátrali Forsterovo jméno a jeho tragický osud, byla celá (hypotetická!) procedura Hitlerovy transformace vylíčena románovou formou Ernstem Weissem v rukopise, který byl od roku 1940 považován za ztracený.

31 Jméno Edmunda Forstera není ani uvedeno ve vyčerpávajícím jmenném rejstříku. Podobně chybí v rozsáhlé biografii kritické edice jméno a práce významného psychohistorika Rudolfa Biniona.

32 *Mein Kampf*, s. 107.

33 *Tamtéž*, s. 114.

34 *Tamtéž*, s. 221–225.

35 Viz HORSTMANN, Bernhard: *Hitler in Pasewalk: Die Hypnose und ihre Folgen*. Düsseldorf, Droste 2004.

Jakým způsobem to Weiss (1884–1940) dokázal, když osobně nepoznal Hitlera ani nepobýval v Pasewalku v listopadu 1918?³⁶

Tento brněnský rodák vystudoval medicínu a psychiatrii u Sigmunda Freuda ve Vídni a sloužil celou válku jako vojenský chirurg na frontě. Po válce se věnoval literární dráze. Jeho poslední prózou byl román *Očitý svědek*, ve kterém líčí osud vojáka rakouského původu, označeného iniciálami A. H., v lazaretu ve městě P., kde prodělá hypnoterapii, jež radikálně transformuje jeho osobnost. Weiss spáchal sebevraždu v červnu 1940 v Paříži při vstupu německých vojsk. Román se naštěstí zachoval v rukopise, vydán byl ale až dlouho po válce.³⁷ Podle podrobného šetření psychohistorika Rudolfa Biniona a psychiatra Davida Lewise³⁸ navštívil Edmund Forster v červenci 1933 v Paříži redakci antinacistického časopisu *Das neue Tage-Buch*, které údajně předal kopii Hitlerova *Krankenblatt*, a doprovodil ji osobním výkladem, jak se podílel v listopadu 1918 na „stvoření Vůdce“ Hitlera, novodobého Frankensteina. Ernst Weiss byl přítomen na redakční schůzi. Profesor Forster odmítl odejít do exilu a vrátil se koncem léta na svou neurologickou kliniku při univerzitě v Greifswaldu, kde 11. září téhož roku, vystaven denunciacím a pronásledován gestapem, spáchal sebevraždu.

Jestliže Hitler v *Mein Kampfu* píše, že už v listopadu 1918 byl rozhodnut stát se politikem, silně přehání.³⁹ Nebylo to tak jednoduché. *De facto* bezprizorný Hitler neměl zaměstnání, do kterého by se vrátil, neměl příbuzné, po kterých by toužil a oni po něm. Celých pět předešlých let byla armáda jeho domovem. Zadarmo ho krmila, šatila, opatřila mu střechem nad hlavou, a dokonce mu vyplácela žold. Do „civilu“ se mu nechtělo. Demobilizace, kterou na základě versailleského diktátu německá armáda musela podstoupit, se stala Hitlerovou největší hrozbou. Jeho hlavní starostí nepřestával být boj o přežití uprostřed revolučního chaosu, kterým procházelo Německo po prohrané válce.

Ještě přehnanější je Hitlerovo tvrzení, že už ve věku dvaceti let, když žil ve Vídni, rozeznal úhlavního nepřítele ohrožujícího německý národ, totiž marxismus a Židy. To mu prý pomohlo „vytvořit si světonázor, postavený na žulové základně, na kterém jsem už nemusel nic měnit a přidat jen málo“.⁴⁰ To je opět příklad sebestylizace do role zázračného politického vůdce vybaveného originální ideologií. Důkazy pro to nemáme. Naopak rozhovory s bezprostředními svědky a výsledky nejnovějších badání ukazují, že Hitlerova politická dráha v roli agitátora a ideologa nemohla začít před traumatickým existenciálním momentem v Pasewalku a dalšími zásadními zážitky z let 1919 a 1920, mezi něž je nutno zahrnout v první řadě zkušenost s Bavorskou republikou rad. Ale ani po jejím vyhlášení v únoru 1919 nevíme ještě, na čí straně

36 *Mein Kampf*, s. 225.

37 WEISS, Ernst: *Ich – der Augenzeuge*. Icking, Kreisselmeier 1963. V češtině vyšel román roku 1968 s doslovem Eduarda Goldstücker (Očitý svědek. Praha, Odeon 1968).

38 BINION, Rudolf: *Hitler Among the Germans*. DeKalb, Northern Illinois University Press 1991; LEWIS, David: *The Man Who Invented Hitler*. London, Headline Book Publishing 2003 (v českém překladu: *Muž, který stvořil Hitlera*. Praha, Práh 2005).

39 *Mein Kampf*, s. 221–225.

40 *Tamtéž*, s. 20 n.

Hitler stojí. Jeho kamarádi ho zvolili jako svého důvěrníka (*Vertrauensmann*) do samosprávné dělnicko-vojenské rady (*Arbeiter- und Soldatenrat*) praporu. Hitler zřejmě zaujal pozici středu a podpořil většinovou sociálnědemokratickou vládu, která byla radikálními socialisty a komunisty z Mnichova vypuzena. V závěrečných bojích o Mnichov začátkem května 1919 zastával Hitlerův pluk neutrální pozici. Jako dvojnásobně zvolený „důvěrník“ praporu během socialistické a komunistické vlády v Mnichově měl být Hitler během následujících čistek zatčen a postaven před soud. Stal se ale pravý opak. Po porážce Bavorské republiky rad byl svobodník Hitler jmenován členem tříčlenné vyšetřovací komise u svého pluku, která měla prověřovat politickou spolehlivost mužstva. Jak k tomu došlo, zůstává dodnes předmětem spekulací. Hitler sám, zřejmě aby zamlžil svou skutečnou činnost, si vymyslel epizodu o tom, jak ho mnichovští rudoarmějci přišli 27. dubna 1919 do kasáren zatknout a jak jejich úmysl zmařil.⁴¹ Zřejmě na přímluvu důstojníků, kteří ho znali, směl bezprizorný Hitler zůstat v armádě i po rozpuštění demobilizačního praporu, protože se pro něho našlo nové zaměstnání. Armáda potřebovala agitátory.⁴²

Základní cézury v Hitlerově nastávající politické kariéře následovaly pak rychle za sebou: školení na politického agitátora v kurzech organizovaných armádou v Mnichově pod vedením kapitána Karla Mayra,⁴³ první řečnická vystoupení v létě 1919 ve vojenském táboře v Lechfeldu u Augsburgu,⁴⁴ a po nich, v září téhož roku, Hitlerův vstup na příkaz kapitána Mayra do Německé dělnické strany (*Deutsche Arbeiterpartei*), předchůdkyně NSDAP, a jeho první dochovaný dopis o antisemitismu, adresovaný 16. září 1919 vojákovi Adolfu Gemlichovi.⁴⁵ Přestože Hitler jako autor *Mein Kampf* většinu detailů z této rozhodující etapy ve svém politickém dozrávání zamlčel, editoři jeho spisu měli rozhodně tomuto období věnovat větší pozornost, a tudíž i více místa, které jejich publikace o dvou tisících stranách jistě poskytovala...

Stále platí, že definitivní portrét Hitlera ještě nebyl napsán. Víme sice dopodrobna, co Hitler po roce 1919 udělal, ale pramálo o tom, *proč* to udělal.

Jak opravdový byl Hitlerův antisemitismus, jehož efektivnost si budoucí „Vůdce“ ve druhé polovině roku 1919 už vyzkoušel? Jak se dostal Hitler k problému

41 *Tamtéž*, s. 226.

42 Tuto důležitou etapu procesu, během něž se nepolitický voják Hitler „stal politikem“, analyzují následující monografie: PLÖCKINGER, O.: *Unter Soldaten und Agitatoren* (viz pozn. 25); WEBER, T.: *Hitler's First War* (viz pozn. 25); TÝŽ: *Wie Adolf Hitler zum Nazi wurde* (viz pozn. 25).

43 Srv. MAYR, Karl: 'I was Hitler's Boss'. In: *Current History*, roč. 1, č. 3 (listopad 1941), s. 193–199.

44 Ani o kapitánu Mayrovi, ani o Lechfeldu se Hitler v *Mein Kampf* nezmiňuje.

45 Dopis byl poprvé uveřejněn spolu se studií: DEUERLEIN, Ernst: *Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 7, č. 2 (1959), s. 201–205. V tomto dopise doporučuje Hitler vyřešit židovskou otázku v Německu odejmutím občanství, zabavením majetku a vystěhováním Židů z Německa. Hitler se přirozeně v *Mein Kampf* o tomto klíčovém dopise pro interpretaci jeho antisemitismu nezmiňuje, ale editoři kritického vydání by měli. Je to zvláště zarážející u jednoho z editorů, který ve své monografii o Hitlerovi jako vojákovi a agitátorovi věnoval historii dopisu celou kapitolu (viz PLÖCKINGER, O.: *Unter Soldaten und Agitatoren*, s. 143 a 326–341).

S počátkem politického aktivismu v sobě Hitler náhle objevil netušený řečnický talent. Jedna z Hitlerových řečnických póz před zrcadlem, které zachytil jeho osobní fotograf Heinrich Hoffmann za účelem Hitlerova nácviku na veřejné vystoupení

Lebensraum, když geopolitice nerozuměl. Kdy a proč se rozhodl spojit antisemitismus s antibolševismem? Kdy provedl zásadní cézuru tradičních německých zahraničněpolitických cílů, a to radikálním stylem?

Rasismus, „Lebensraum“ a ruská karta

Pokračování Hitlerovy kariéry jako agitátora-nevojáka, jako ideologického vůdce nacistické strany, tvoří obsah druhého dílu *Mein Kampf*, který vyšel poprvé v prosinci 1926. Nejvíce místa věnoval Hitler ideologickým základům nové strany,

otázkám světonázorovým a pak teprve státu a jeho mocenské struktuře, domácí a zahraniční politice. Osobní informace se z druhého dílu vytratily. Nezdařený pivnicový puč z listopadu 1923 a následující rok strávený ve vězení přivedly Hitlera ke změně taktiky. Dospěl k názoru, že jeho strana musí dosáhnout moci legální cestou přes parlament.

Ideologie *Mein Kampf* je postavena na směsi specificky německého nacionalismu, kterému se říkalo *völkisch*, a antikapitalistických (čti: antižidovských) a antikomunistických hesel, která velice brzy splynou pod vlivem Hitlerových ruských expertů ve zvláštní odrůdu: antisemitismus antibolševický. Těmito experty byli jmenovitě Alfred Rosenberg a Max Erwin von Scheubner-Richter, Baltští Němci, kteří se narodili jako poddaní ruského cara. Oba byli přesvědčeni, že existovalo sionistické spiknutí infiltrované bolševiky s cílem ovládnout svět. V Hitlerově žargonu (*jüdische Weltbolschewisierung*)⁴⁶ to znamenalo ztělesnění absolutního zla ohrožující bytostně nejen Německo, ale celou západní civilizaci.

Ačkoliv Rosenberga zásadně necituje, Hitler musel číst jeho pamflety o židovské otázce, když pracoval na jedenácté kapitole svého spisu o národě a rase. V této kapitole se Hitler zmiňuje o zfalšovaných *Protokolech sionských mudrců*,⁴⁷ které dle mého soudu musely zaujmout čelné místo v Hitlerově antisemitské knihovně. Připustil sice, že noviny psaly, že se jedná o podvod a že *Protokoly* padělala carská policie, o to více však ujišťoval sebe a čtenáře, že to na podstatě, totiž že Židé usilují o světovládu, nic nemění.⁴⁸ Citace z *Protokolů* začaly kolovat v Německu už od léta 1919 a překlad pod titulem „Tajemství mudrců ze Sionu“ (*Die Geheimnisse der Weisen von Zion*) byl pořízen začátkem roku 1920 z ruského originálu, který přinesli do Mnichova bílí emigranti spřátelení s Rosenbergem, a hlavně s Scheubner-Richterem, jenž byl *de facto* hnacím motorem jejich organizace, známé pod zkratkou *Aufbau*.⁴⁹ Hitler se zmiňoval o *Protokolech* už v roce 1921 ve svých projevech. Při sepisování *Mein Kampf* s největší pravděpodobností použil překlad *Protokolů* z roku 1923, který redigoval a komentoval Rosenberg.⁵⁰

Zkoumání historických a ideologických kořenů Hitlerova antisemitismu si vyžaduje širší záběr. Už byla řeč o tom, že Hitler se v *Mein Kampf* zmiňuje pouze o britském antisemitském spisovateli Houstonu Stewartu Chamberlainovi. Překvapuje, že opomíjí parádního amerického antisemitu, podnikatele Henryho Forda, jehož kniha *The International Jew: a World Problem* byla v roce 1921 (rok po původním vydání) přeložena do němčiny a jehož velký portrét zdobil Hitlerovu kancelář v takzvaném

46 *Mein Kampf*, s. 703.

47 *Tamtéž*, s. 337.

48 *Mein Kampf* 2016, s. 800.

49 Viz KELLOGG, Michael: *The Russian Roots of Nazism: White Emigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945*. Cambridge, Cambridge University Press 2005.

50 ROSENBERG, Alfred: *Die Protokolle der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik*. München, Deutscher Volksverlag 1923. Z dalších spisů téhož autora srv. např.: TÝŽ: *Die Spur des Juden im Wandel der Zeiten*. München, Volksverlag 1920; TÝŽ: *Pest in Rußland! Der Bolschewismus, seine Häupter, Handlanger und Opfer*. München, Volksverlag 1922 (české vydání: *Mor v Rusku: Bolševismus, jeho pohlaváři, sluhové a oběti*. Brno, Guidemedia 2017).

Nacistický ideolog Alfred Rosenberg (1893–1946), jehož antisemitské spisy ovlivnily Hitlerovo smýšlení o Židech, na společné fotografii s „Vůdcem“ z roku 1941 (foto www.i.ytimg.com)

Hnědém domě.⁵¹ Jak opravdový byl vlastně Hitlerův eugenický rasismus a antisemitismus? Odpověď by zněla: Jak se může někdo odvážit vůbec o tom pochybovat?! S bilancí snad půlmilionu obětí nacistické eutanázie a šesti milionů zavražděných Židů se u Hitlera nad veškeré pochyby jednalo o více nežli dočasnou posedlost.

Avšak jestliže nejnovější historické rešerše dokazují, že až do svých třiceti let Hitler vůbec nebyl bytostným antisemitou (jak se čtenářům *Mein Kampfu* snaží namluvit), jak si vysvětlit tento paradox? Autor této recenze se domnívá, že třicetiletý Hitler se rozhodl zabudovat antisemitismus do svého světového názoru až po dramatických zkušenostech s Bavorskou republikou rad, která měla ve svém vedení mnoho židovských politiků, pocházejících mimo jiné z Ruska. Přestože „židobolševici“ byli u moci v Mnichově sotva tři týdny (od 7. dubna do 1. května 1919), stačili svou „dělnicko-vojenskou“ diktaturou vyvolat prudkou vlnu antisemitismu, se kterou

51 FORD, Henry: *Der internationale Jude*, sv. 1–2. Leipzig, Hammer-Verlag 1921 (české vydání: *Mezinárodní Žid*, sv. 1–2. Praha, B. Kočí 1924; *Mezinárodní Žid: Světový problém*. Praha, Zápotočný a spol. 1935 (v jednom svazku)). Původní americké vydání je z roku 1920.

se Hitler svezl. Co tomu napomohlo? Školení v agresivním antisemitismu, kterého se mu dostalo během redaktorské činnosti v hlavním tiskovém orgánu nacistické strany *Völkischer Beobachter* od Dietricha Eckarta; dále již shora zmíněný vliv silné ruské frakce kolem Rosenberga a Scheubner-Richtera, která přinesla do Německa ruský originál *Protokolů sionských mudrců*; a konečně do třetice školení na „politruka“ armády Výmarské republiky (*Reichswehr*) v kurzu sborového velitelství na mnichovské univerzitě, který připravil kapitán Karl Mayr.

Všeobecně rozšířený názor, že to byl profesor geografie Karl Haushofer, kdo prostřednictvím svého asistenta Rudolfa Hesse inspiroval Hitlera představou *Lebensraum*, je dnes neudržitelný. To v zásadě uznali i redaktoři kritického vydání.⁵² Jednak se Haushofer, jehož manželka byla Židovka, sám zabýval především geopolitikou Asie a Tichého oceánu.⁵³ A navíc počítala jeho geopolitická schémata s Ruskem jako nezbytným partnerem německo-japonské osy.⁵⁴ Haushofer se ostatně rázně distancoval od Hitlerovy biologicko-rasistické představy *Lebensraum*, když odmítl nabídku recenzovat *Mein Kampf*.⁵⁵

Pod vlivem experta na Rusko Scheubner-Richtera očekával Hitler pád bolševického režimu v Rusku každým dnem. Podle dosavadního plánu, který Scheubner-Richter koordinoval přes početnou skupinu ruských a baltských emigrantů v Mnichově, nacionální Německo a monarchistické Rusko se měly spojit v boji proti komunismu. Východní *Lebensraum* měl být získán ve spolupráci s ruskými stoupenci restaurace monarchie a takzvanou bílou emigrací, kterých jen v Mnichově pobývalo několik set a se kterými byli Rosenberg a Scheubner-Richter v denním styku.⁵⁶ Ten však zahynul po Hitlerově pravici 9. listopadu 1923 v konfrontaci s vládními četníky během nepodařeného puče. Když se Hitlerovi za necelé tři měsíce, koncem ledna 1924, donesla do cely v Landsbergu zpráva, že Lenin sice zemřel, ale k očekávanému monarchistickému převratu nedošlo, přešel do opačného extrému. Rozhodl se, že nadále nemůže počítat s Ruskem jako spojencem a že bude muset získat příští *Lebensraum* na jeho území na vlastní pěst.⁵⁷

Jestliže Hitlerova idea „životního prostoru“ na východě nepocházela z teoretických úvah Haushofera, kterým Hitler neporozuměl, a jelikož sám Haushofer se od něj distancoval, od koho jiného mohl Hitler čerpat tuto inspiraci? S největší

52 *Mein Kampf* 2016, s. 1630.

53 Viz Haushoferův hlavní spis *Geopolitik des Pazifischen Ozeans: Studien über die Wechselbeziehungen zwischen Geographie und Geschichte*. Berlin, K. Vowinckel 1927 (2., doplněné vydání).

54 Viz HAUNER, Milan: *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today*. London, Unwin & Hyman 1990, s. 172–184.

55 PLÖCKINGER, O.: *Unter Soldaten und Agitatoren*, s. 146 (viz pozn. 25).

56 Podle Thomase Webera se zdržovalo v roce 1921 v Mnichově 1105 „bílých“ Rusů a 530 Baltských Němců (WEBER, T.: *Wie Adolf Hitler zum Nazi wurde*, s. 327 – viz pozn. 25).

57 *Tamtéž*, s. 416. O Scheubner-Richterovi neexistuje dosud poválečná knižní monografie. Zatím nejpodrobnější je magisterská práce Bernharda Valentinitische *Max-Erwin von Scheubner-Richter (1884–1923): Zeuge des Genozids an den Armeniern und früher enger Mitarbeiter Hitlers*, která vznikla v roce 2012 na Univerzitě Štýrský Hradec. Jsem zavázán Othmaru Plöckingerovi za zprostředkování elektronické kopie této práce.

pravděpodobností od svého dočasného spojence a pozdějšího rivala, generála Ericha Ludendorffa, který jako náčelník generálního štábu na východní frontě nechal zřídit mezi listopadem 1915 a červencem 1918 administrativní jednotku „Vrchní velitelství Východ“ (*Oberbefehlshaber Ost*, zkratka *Ober-Ost*).⁵⁸ Ta zahrnovala okupovaná území ruské říše, sestávající z dnešního Lotyšska, části Litvy, Běloruska a severního cípu Polska, o rozloze něco přes sto tisíc kilometrů čtverečních se třemi miliony obyvatel. Tato německou armádou spravovaná provincie měla sloužit jako agrární zásobárna německých vojsk a jejich spojenců na východní frontě. Brest-litevský mír z března 1918 otevřel další možnosti pro německou expanzi dále na východ. Zkušenost s *Ober-Ost* později tvořila základní osnovu pro nacistické plány známé pod termínem „Generální plán Východ“ (*Generalplan Ost*), které byly už důsledně rasisticko-biologicky definovány a počítaly s milionovými přesuny obyvatelstva a násilnou germanizací dobytých východních území.⁵⁹

Důležitým úkolem editorů se stalo vysvětlení specifické terminologie a pseudovýrazů používaných Hitlerem v *Mein Kampf*, jako například *Weltanschauung* namísto ideologie, *Volksgemeinschaft* (společenství etnických Němců, popírající sociální a třídní rozdíly), *Rassenschande* (pohlavní styk mezi osobami odlišné rasy) a podobně. Časově nejnáročnější pro ně bylo jistě „vychytání“ faktických chyb. Na dalším stupni si stanovili vyčerpávající úkol vysvětlovat autorovy scestné názory či s nimi polemizovat. Příliš neuspěli při vyhledávání bibliografických odkazů na literaturu, kterou Hitler použil (například v oblasti národního hospodářství, sociologie, rasových problémů), protože *Mein Kampf* nelze považovat za akademické dílo, jehož autor by respektoval citační a podobné náležitosti. Najdeme tu jen málo výjimek potvrzujících pravidlo. Hitler například uznal, že byl velice ovlivněn přednáškami Gottfrieda Federa, které kritizovaly lichvářský (čti židovský) kapitalismus.⁶⁰

Mezi důležitými kritérii, která editoři kritické edice sledovali, bylo porovnání Hitlerových slovních příslibů v *Mein Kampf* s jeho skutky po uchvácení moci. Která z Hitlerových předsevzetí biologicky očistit německou rasu od mentálně či fyzicky postižených, a dále od Židů a Cikánů, se naplnila a která ne? Tak například už v červenci 1933 odhlasoval zglajchšaltovaný *Reichstag* zákon o zabránění početí dědičně postiženého potomstva, takzvaný sterilizační zákon, po kterém následovaly v září a říjnu 1935 neblaze proslulé norimberské rasové zákony, jež postavily sňatky a pohlavní styk vůbec mezi árijci a Židy mimo zákon.

Přestože rasismus a antisemitismus jsou dominující faktory v Hitlerově světónázoru a během války vyústily do „konečného řešení“ židovské otázky, nenajdeme

58 Oficiální Ludendorffův titul byl „generální ubytovatel“ (*Generalquartiermeister*) na velitelství východní armády, v jehož čele stál polní maršál Paul von Hindenburg. Od roku 1916 stál Ludendorff jako vojenský diktátor a propagátor totální války v čele německé válečné mašinerie. (Viz NEBELIN, Manfred: *Ludendorff: Diktator im Ersten Weltkrieg*. München, Siedler 2010, s. 399.)

59 Viz LULEVICIUS, Vejas Gabriel: *Kriegsland im Osten: Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg*. Hamburg, Hamburger Edition 2002.

60 *Mein Kampf*, s. 221. Viz FEDER, Gottfried: *Manifest zur Brechung der Zinsknechtschaft des Geldes*. Diessen vor München, Jos. C. Huber 1919.

Max Erwin von Scheubner-Richter (1884–1923), jedna z obětí na straně nacistických pučistů v listopadu 1923. Hitler ztrátu experta svého hnutí na zahraniční politiku označil za nenahraditelnou (foto www.bp.blogspot.com)

v *Mein Kampf* argumentaci doporučující genocidu Židů a eutanázii těch nešťastníků, kteří nesplnili eugenisticko-biologická kritéria dokonalých árijců. Na konci druhého dílu použil Hitler metaforu, ve které obžaloval dvanáct až patnáct tisíc německých Židů za to, že Německo prohrálo válku. Měli jsme je na začátku války, dožaduje se Hitler, poslat do plynu, a zachránili bychom tím životy jednoho milionu poctivých Němců!⁶¹ V letech 1924–1925 při psaní svého spisu zaujal Hitler vůči „židovské otázce“ zhruba stejné stanovisko jako v září 1919, kdy napsal pověstný dopis Adolfu Gemlichovi, obsahující první autentický důkaz o Hitlerových názorech v této věci: Židé měli být „legálně“ zbaveni svých občanských práv a majetku a donuceni vystěhovat se z Německa.

Dalo by se předpokládat, že na devadesát let staré publikaci, na jejíž kritické analýze se podílel tým prvotřídních expertů po celé tři roky a opatřil ji více než třemi a půl tisícem poznámek, bude vyloučeno nalézt sebemenší nedostatek. Mne osobně překvapilo, že editoři svévolně vypustili dedikační listinu se jmény padlých pučistů z 9. listopadu 1923, kterým Hitler demonstrativně věnoval první díl *Mein*

⁶¹ *Mein Kampf*, s. 772.

Kampfu. Oněch šestnáct jmen a jejich zaměstnání je třeba považovat za historický pramen. Kde jinde v *Mein Kampf*u nalezneme čtenář jméno dr. Maxe Erwina Scheubner-Richtera (1884–1923), Hitlerova hlavního poradce na východní Evropu, Rusko a Blízký východ, jehož ztrátu Hitler sám označil za „nenahraditelnou“ a kterého historici nedávno „objevili“ jako klíčového svědka genocidy Arménů, když sloužil jako německý vicekonzul roku 1915 v tureckém Erzerumu? Dalším blízkým spolupracovníkem Hitlera, poněkud jiného však ražení, byl zuřivý antisemita, spisovatel Dietrich Eckart (1868–1923), který se sice nezúčastnil puče, ale zemřel krátce po něm, a jemuž Hitler věnoval druhý díl *Mein Kampf*u. V tomto případě editoři jednali korektně a Hitlerovu dedikaci Eckartovi v kritickém vydání zachovali.⁶² Pravda, jak poznamenal Oscar Wilde, je zřídka ryzí a nikdy prostoduchá.

Reakce na „Mein Kampf“ po prvním vydání a na jeho kritickou edici po devadesáti letech

Až do ledna 1933 byl odbyt *Mein Kampf*u relativně nízký. Po tomto okamžiku, kdy se nacisté zmocnili vlády, se sice stal nejvydávanější knihou v Německu, neznamená to ale, že byl i nejčtenější. Kvůli mizernému a vleklému stylu prý čtenáři většinou nedokázali knihu dočíst, takže se stal povinným „nečteným bestsellerem“. Editoři, zvláště díky studiím podniknutým Othmarem Plöckingerem, ovšem dospěli k závěru, že odhadované procento čtenářů Hitlerova spisu bylo přeci jen vyšší, než se doposud tvrdilo.⁶³ Jestliže přijmeme výsledky ankety organizované americkými úřady po roce 1945, pak kolem třiadvaceti procent Němců, tedy zhruba patnáct milionů, četlo jeho podstatné části. Je to sice značný počet, který nicméně neopravňuje uvalit na německý národ jako celek nálepku kolektivní viny.

Stačí se podívat na první stranu první kapitoly *Mein Kampf*u – kterou zřejmě patnáct milionů německých čtenářů muselo přeskočit – abychom se seznámili s jádrem Hitlerova světového názoru a programu. Je tu jasně vyslovena víra v kulturní a rasovou nadřazenost německého národa, dále přesvědčení o nutnosti územní expanze, nejdříve za účelem připojení Rakouska (*Anschluss*) a dalších území s německy mluvícím obyvatelstvem, a posléze nových oblastí potřebných k nasycení údajně podvyživeného německého národa. Co chybí na první stránce, jsou viníci a nepřátelé, kteří zavedli Německo do takové existenční katastrofy. Ti se objeví o dvacet stránek dále: jsou to marxismus a Židovstvo.⁶⁴

Jaká byla bezprostřední reakce – nejprve německojazyčných médií – na Hitlerův *Mein Kampf*? Pravicový tisk, například *Deutsche Zeitung*, zřejmě z konkurenčních důvodů, napadl Hitlera ostřeji nežli levicové listy. Všeobecně kritický byl liberální tisk: *Berliner Zeitung*, vídeňská *Neue Freie Presse*, *Neue Zürcher Zeitung*. *Frankfurter Zeitung* z 11. listopadu 1925 dokonce v dlouhé recenzi prohlásila Hitlera

62 *Mein Kampf* 2016, s. 1739.

63 Viz pozn. 19.

64 *Mein Kampf*, s. 1 a 20.

za trvale vyřízeného (*erledigt*). Pospíšil si sudetoněmecký tisk. Už 20. srpna 1925 *Sudetendeutsche Tageszeitung* a *Tetschen-Bodenbacher Zeitung* nadšeně oznámily publikaci Hitlerovy knihy. A ještě tentýž měsíc vyšla její anonymní recenze v měsíčníku *Volk und Gemeinde: National-sozialistische Monatshefte*, který redigoval v Opavě Rudolf Jung, autor první monografie o německém nacionálním socialismu, která vyšla o šest let dříve nežli *Mein Kampf*.⁶⁵ Recenzent sice Hitlerovu knihu přivítal, zdůraznil ale historický předstih o nejméně jednu generaci sudetské Německé dělnické strany (po válce přejmenované na Německou nacionálněsocialistickou dělnickou stranu – DNSAP) vůči bavorské NSDAP.

O devadesát let později, v polovině roku 2015, kdy zbývalo jen několik měsíců do vypršení autorských práv bavorské vlády na *Mein Kampf*, nastal konečně čas, aby Andreas Wirsching, ředitel mnichovského Ústavu pro soudobé dějiny, seznámil širší veřejnost s už rozběhnutým projektem týkajícím se doposud střežené a veřejnosti nepřístupné knihy, která byla přitom hlavním pramenem pro studium a poznání dvojnásobné německé katastrofy – totální vojenské porážky a důsledků rasové genocidy. Wirsching ale zároveň varoval před dvěma extrémů, které přístup k *Mein Kampfu* často provázejí: tabuizací a trivializací. První se zakládal na utajování existence Hitlerova spisu – což byl *de facto* postoj bavorské vlády po celých dlouhých sedmdesát let. Druhý extrém podle Wirschinga spočíval v pravém opaku, v nadměrném opakování Hitlerova jména a názvu jeho spisu, což prý vede k trivializaci autora i textu, jimž se tím ubírá na vážnosti. Stručně řečeno: tváří v tvář genocidě končí legrace.⁶⁶ Osobně tento názor nemohu přijmout, protože vím, jak je satirický, „znevažující“ žánr německé společnosti v tomto ohledu potřebný: počínaje Chaplinovým *Diktátorem* (1940) přes divadelní předčítání z *Mein Kampfu* v podání nenapodobitelného kabaretiéra Helmuta Qualtingera třeba až po vystoupení současného komika Serdara Somuncua. Zařadil bych do této kategorie i humoristický, vzápětí zfilmovaný román *Er ist wieder da* Timura Vermese, ve kterém Hitler jednoho dne v roce 2015 vstane z mrtvých, prochází se po Berlíně a je okamžitě angažován televizí pro populární kvízový program.

Německá veřejnost reagovala na kritické vydání *Mein Kampfu* různým způsobem. Převahu měli pesimisté, kteří celému podniku nepřáli. Pod jejich tlakem, zejména pod vlivem Izraele, byla bavorská vláda nucena odvolat svou podporu projektu. Editorský tým pod vedením Christiana Hartmanna nicméně nepřerušil práci a pokračoval navzdory reálné hrozbě, že jim budou odebrány finance. Byla to zejména židovská komunita v Mnichově, která ústy Charlotty Knoblochové varovala před vydáním Hitlerova spisu, protože se obávala posílení pravicových extremistů. Ještě ostřejší protesty, jak se dalo očekávat, se ozvaly z Izraele během tamní návštěvy bavorského premiéra Horsta Seehofera, který jim podlehl a stáhl z projektu státní finanční podporu. To značně pobouřilo bavorský sněm, jehož poslanci dříve tuto

65 JUNG, Rudolf: *Der nationale Sozialismus: Eine Erläuterung seiner Grundlagen und Ziele*. Troppau, Neue Zeit 1919.

66 WIRSCHING, Andreas: Hitler, *Mein Kampf*: Eine kritische Editon des Instituts für Zeitgeschichte. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 63, č. 43–45 (2015), s. 15.

Hitlers "Mein Kampf"

Hitlers "Mein Kampf" erreichte bis 1939 eine Auflage von 5,5 Millionen; 1943 waren in Deutschland nahezu 10 Millionen Exemplare verbreitet. Es wurde in sechzehn Sprachen übersetzt und auch nach 1945 im Ausland mehrfach wieder aufgelegt.

Hitlerův *Mein Kampf* dosáhl k roku 1939 v Německu celkového nákladu pět a půl milionu výtisků, v roce 1943 to bylo deset milionů a v roce 1945 dvanáct a půl milionu výtisků. Přeložen byl do šestnácti jazyků

podporu pro celý projekt schválili. Tentokrát se ale také ozvaly pozitivní hlasy mezi německými Židy, kteří si naopak přáli, aby se kritické vydání *Mein Kampfu* uskutečnilo. Samuel Korn z vlivné frankfurtské obce prohlásil, že takováto edice Hitlerova spisu měla vyjít už před lety! Pod tlakem veřejného mínění se nyní Seehoferův kabinet dostal do trapné situace a musel podruhé měnit svůj názor na celý projekt. Nakonec se šalamounsky rozhodl, že sice ponechá projektu slíbené finance, ale zdrží se jeho veřejné podpory. To zase neuspokojilo oponenty znovuvydání spisu, zejména v Izraeli. Na vnitroněmecké scéně bylo vedle reakce tamní židovské obce neméně důležité stanovisko učitelů, za které promluvil Josef Kraus, předseda Spolku německých učitelů (*Deutscher Lehrerverband*). V interview s rozhlasovou stanicí Deutsche Welle 21. prosince 2015 prohlásil, že by rád viděl kritické vydání *Mein Kampfu* na všech německých školách namísto mlčení či zákazu; sliboval si od toho imunizaci studentů vůči pravicovým extremistům.

Názory na správnost znovuvydání Hitlerova spisu zůstaly v Německu rozdělené ještě v lednu 2016, kdy kritická edice opustila tiskárnu v nízkém počtu čtyř tisíc kusů. Toto vydání bylo rozebráno během několika dnů, takže mnichovský institut vyrukoval s druhým vydáním, obnášejícím padesát tisíc exemplářů, které postrčilo

Mein Kampf v dubnu na listinu bestsellerů, pravidelně uveřejňovanou časopisem *Der Spiegel*.

V Československé, respektive České republice se odehrály celkem tři, možná čtyři pokusy vydat *Mein Kampf*. První byl heroický pokus levicového novináře Františka Bauera, který z něj přeložil před válkou úryvky a vlastními slovy je interpretoval – poté co mnichovské nakladatelství Franz Eher odmítlo uzavřít smlouvu na překlad celé knihy.⁶⁷ Druhým pokusem byla kniha *Hitlerův Mein Kampf*, s vybranými pasážemi a komentářem komunistického literáta Jiřího Hájka (1913–1993).⁶⁸

Mnohem větší pozornost vyvolala následující iniciativa z roku 2000, kdy nakladatel Michal Zitko vydal narychlo přeložený německý originál *Mein Kampfu* bez kritického komentáře. Kniha vyšla v tvrdých deskách, s výrazným, švabachem tištěným titulem a jménem autora a s orlicí ozdobenou hákovým křížem. Tato efektní úprava jistě zvýšila komerční atraktivnost jinak velice problematické knihy. Aby čelil očekávané kritice a předpokládané soudní intervenci, opatřil důvtipný nakladatel každý výtisk „kalhotkami“ v podobě papírového proužku, který cudně zakrýval nacistickou orlici. Stálo na něm: „Tento dokument vychází dnes poprvé v českém jazyce ... aby Hitlerův Můj boj přestal být tajemnou a mytickou knihou a aby se historie nemohla opakovat. Teprve nyní získá kritika nacismu pevné a nevyvratitelné základy.“ A tučným písmem k tomu dodal: „Nikdo nepochybuje o tom, že nacismus je synonymem zla a že připravil o život desítky milionů lidí.“⁶⁹ Na vydavatele se vrhla kritika a německé velvyslanectví, ale ten se nenechal zastrašit a zvýšeným tempem dál prodával Hitlerovu knihu. Když náklad překročil sto tisíc výtisků (z nichž se prodalo nejméně třiadvadesát tisíc), zasáhly soudní instance. Zitko byl podle paragrafu 260 trestního zákona o potlačování práv a svobod občanů odsouzen dne 11. prosince 2000 prvoinstančním soudem pro Prahu 7 ke třem letům vězení s podmíněčným odkladem na pět let a k pokutě dva miliony korun. To byl ale teprve začátek soudního maratonu. Zitko se odvolal k soudům vyšší instance. Podle rozsudku Městského soudu v Praze z 28. ledna 2004 byl nejprve Zitkův podmíněný trest zvýšen na pět let odnětí svobody. Nejvyšší soud však Zitka 10. března 2005 osvobodil, s tím že se nepodařilo prokázat, že nakladatel sledoval umysl podpořit neonacistické hnutí.⁷⁰

Tím ale celá aféra kolem českého vydání *Mein Kampfu* neskončila. Jakmile se rozneslo, že bavorské vládě vypršel koncem roku 2015 copyright, naskytla se nová příležitost, jak vydělat hromadu peněz. Té se chopil majitel nakladatelství Naše vojsko Emerich Drtina, který zřejmě odkoupil od Zitka autorská práva na český překlad,

67 BAUER, František: *Můj boj: Hitler o sobě a svých cílech*. Praha, Orbis 1936, 227 s.

68 HÁJEK, Jiří: *Hitlerův Mein Kampf: Z bible německého nacionálního socialismu*. Přeložil a komentářem opatřil Jiří Hájek. Praha, Dialog 1993, 224 s.

69 HITLER, Adolf: *Mein Kampf*. Do češtiny přeložil Slavomír Michalčík. Praha, Otakar II. 2000, 824 s. Vytiskla tiskárna Ueberreuter, s.r.o. Pohořelice.

70 Analýza Centra strategických studií: Kauza Mein Kampf. Pozitivní vliv na rozvoj neonacismu, nebo na svobodu projevu? In: *Revue Politika*, roč. 16, č. 3 (2005), s. 32–34. Článek je online dostupný z webové stránky Centra pro studium demokracie a kultury: <https://old.cdk.cz/rp/clanky/251/kauza/mein/kampf/>.

pořízený Slavomírem Michalčíkem, a na jaře 2016 rozjel na plné obrátky produkci knihy ve stejné podobě (i s nacistickou orlicí), jak ji vydal Zitko před šestnácti lety. V interview s internetovým deníkem *Blesk.cz* si Drtina liboval, že za pouhý měsíc květen prodal více než deset tisíc výtisků a vydělal nejméně půl milionu korun.⁷¹

Ještě pro srovnání uvedme, jaká byla reakce na kritickou edici ve Spojených státech. Půldruhého roku před vypršením autorských práv napsal Peter Ross Range do *New York Times* pozoruhodný článek s titulem „Mají Němci číst Mein Kampf?“. ⁷² Zatímco představa, že Hitlerova slova mohou opět kolovat v Německu, bude určitě šokovat mnoho lidí, autor článku se tím necítil znepokojen. Dal najevo, že je pro otevřenou konfrontaci s Hitlerovým spisem, což bylo donedávna daleko snazší mimo hranice Spolkové republiky, protože tam bavorská vláda nemohla uplatňovat své vlastnictví copyrightu – sice se o to snažila, ale nepořídila! Mladá generace se dá podle jeho mínění snadněji imunizovat proti bacilu nacismu, když dostane možnost přímo poznat jeho temné zřídlo, nežli jeho utajováním na pokraji illegality.

Klasický příklad konfliktu dvou argumentů, vyvolaných zmíněným článkem Petra Rosse Range, představovaly čtenářské dopisy Abrahama Foxmana, ředitele Antidifamační ligy (*Anti-Defamation League*), s Ronaldem Lauderem, prezidentem Světového židovského kongresu. Zatímco první z nich se vyslovil, že *Mein Kampf* by měl být vystaven co nejširšímu publiku ke kritickému zkoumání, Lauder napsal do *New York Times*, že Hitlerův spis „sloužil jako inspirace a návod k provedení největší masové vraždy, kterou svět viděl ... a kdyby znovu vyšel v době rostoucího antisemitismu, byla by to travestie německých dějin. (...) Co si mají myslet oběti holokaustu a jejich příbuzní,“ uzavřel svůj dopis, „když navštíví německé knihkupectví a uvidí na regálu Hitlerovu knihu?“ ⁷³ Pan Lauder evidentně nečinil rozdíl mezi původním a kritickým vydáním *Mein Kampfu*, ale zřejmě to byl pro něho detail. Jemu šlo o princip. A s principem podloženým nejméně šesti miliony zahynuvších Židů lze těžko polemizovat.

Jak odpovědět na argument těch, kteří trvají na zákazu a bojkotu *Mein Kampfu* v jakékoli formě, protože se tato bible nacismu nedá oddělit od holokaustu? A naopak na argument těch, kteří si slibují téměř terapeutický účinek od distribuce kritického vydání *Mein Kampfu* na německých středních školách? Obě protichůdná stanoviska jsou svým způsobem legitimní a oprávněná. Ponecháme-li stranou problémy s přístupností a srozumitelností textu a vysvětlivek kritické edice (na které jsem již v recenzi průběžně upozorňoval), domnívám se, že ti, kteří vzhlížejí k *Mein Kampfu* jako k evangeliu, se už nedají vyléčit pomocí kritické edice. Rasistický obraz světa, tak jak si ho vykonstruoval Adolf Hitler, zůstává imunní vůči kritickým komentářům. Naší povinností je dbát na to, aby tito blouznivci zůstali izolováni a pod dozorem jako malomocní.

71 V Česku vyšla nejslavnější kniha Adolfa Hitlera (†56): *Mein Kampf* trhá rekordy. In: *Blesk.cz* [online], 29.05.2016 [cit. 2016-12-01]. Dostupné z: www.blesk.cz/clanek/zpravy--kultura/397278/v-cesku-vysla-nejslavnejsi-kniha-adolfa-hitlera-56-mein-kampf-trha-rekordy.html.

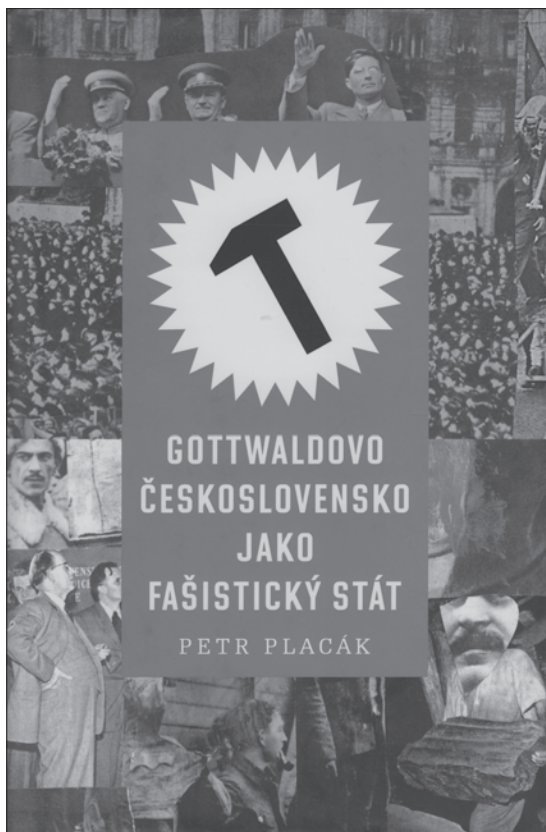
72 ROSS RANGE, Peter: Should Germans Read Mein Kampf? In: *New York Times* (8.7.2014).

73 In: *Tamtéž* (9.7.2014), dopisy Abrahama Foxmana a Ronalda Laudera ve čtenářské rubrice.

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Podnětná Placákova kniha o třetí republice

Ivo Budil

PLACÁK, Petr: *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*. Praha – Litomyšl, Paseka – Ústav pro studium totalitních režimů 2015, 189 stran, ISBN 978-80-7432-604-2 a 978-80-87912-32-4.

Historik, publicista a spisovatel Petr Placák se ve své nejnovější knize *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát* zaměřil na historické údobí 1945 až 1948, kdy vláda „omezené demokracie“ Národní fronty předcházela nastolení komunistického totalitního režimu v únoru 1948. Tehdy se podle něj ve veřejném životě prosadil aktivistický politický styl, jenž je charakteristický pro fašismus a který Petr Placák vymezil jako „zcela nový druh vlády, usilující nejen o přeměnu společnosti podle totalitního ideálu v jednu nerozlišitelnou masu ... ale vůbec o změnu ‘úddělu’ samotného člověka a jeho bytí“ (s. 17). Na rozdíl od autorů, jako je například Hannah Arendtová, kteří pokládali italský fašismus ve srovnání s genocidními aspiracemi stalinistického Sovětského svazu nebo nacistického Německa za méně důsledný a „nenaplněný totalitarismus“ (*un totalitarisme inachevé*), Petr Placák chápe fašismus jako širší kategorii, která se realizuje v závislosti na místních historických, sociálních a geografických podmínkách v konkrétní totalitní nebo autoritářské praxi: „Fašistická forma vlády jako výraz vůle lidu, kterou ztělesňuje vůdce, a styl politiky – ve spojení socialismu s nacionalismem – byly vlastní všem ideologickým režimům minulého století, využívaly je jak tzv. pravicové fašistické režimy, tak tzv. levicové režimy komunistické.“ (s. 173) Tímto teoretickým přístupem se Petr Placák

vzdálil od klasického studia totalitarismu ve smyslu Hannah Arendtové, Raymonda Arona, Carla Joachima Friedricha nebo Zbigniewa Brzezinského, jež bylo spjato s údobím studené války, a sblížil se s intelektuálním úsilím „mladších“ autorů, mezi které náleží A. James Gregor, Zeev Sternhell nebo Roger Griffin. Západoněmecký historik Karl Dietrich Bracher kdysi poznamenal, že od šedesátých let dvacátého století došlo mezi západními vzdělanci k tabuizaci pojmu „totalitarismus“ a inflaci pojmu „fašismus“.¹ Důvody zmíněného trendu byly podle Brachera ideologické a spočívaly ve snaze převážně levicově zaměřených badatelů popřít jakoukoli podobnost komunismu a nacismu a zabránit jejich srovnávání. Když jeho kolega Ernst Nolte argumentoval, že fašistická a nacistická radikalizace nastala jako obranná reakce společností, jež se cítily ohroženy důsledky bolševické revoluce v Rusku, vyvolal rozsáhlou vlnu nesouhlasu, rozpoutal skutečnou „historickou pří“ (*Historiker Streit*) a vysloužil si pověst kontroverzního, či dokonce revizionistického vědce. Podobná snaha intelektuálně znemožnit komparaci komunistického, fašistického a nacistického hnutí je však Petru Placákovi vzdálená. Naopak, z historického hlediska pokládá fašistický politický režim vládnoucí údajně v letech 1945 až 1948 v Československu v zásadě za imitaci a „slovanské“ pokračování protektorátního nacionálněsocialistického zřízení, a současně za přípravnou fázi komunistického totalitarismu, do kterého se po roce 1948 toto zřízení na „dialekticky vyšší rovině“ transformovalo.

Důkladně zpracovaná Placákova studie, jejíž stylistickou čistotu občas mírně narušuje používání hovorových či žurnalisticky zabarvených výrazů, se skládá ze dvou částí. První část, nazvaná „Fašismus coby radikální lidová revoluce“, je obecně a teoreticky zaměřená, zatímco druhá, nesoucí název „Od komunismu k fašismu a zpět“, se zabývá politickým vývojem poválečného Československa do roku 1948. Autorova analýza takzvané třetí republiky představuje bezpochyby silnější a přínosnější segment jeho výzkumu. Svou tezi, že komunismus a nacismus reprezentovaly ideové soupeřníky, kteří sdíleli eschatologické aspirace na vyvrácení „starého světa“ a jeho nahrazení totalitní utopií a z nichž pouze historická nahodilost učinila soupeře, Petr Placák dokládá prostřednictvím konkrétních výroků, citátů, projevů a činů předních politických činitelů, na prvním místě Klementa Gottwalda, jehož hodnotí téměř jako „českého Benita Mussoliniho“. Paralela mezi Československem v roce 1945 a Itálií roku 1922 působí navzdory dílčím specifikám věrohodně. Petr Placák upozorňuje na přejímání a aplikaci mnohých konceptů a rétorických figur známých z fašistického a nacistického prostředí v politické kultuře a slovníku československé třetí republiky (téma zrady a rány dýkou do zad, užití principu kolektivní viny na základě etnických a rasových kritérií, národní očista, symboly krve a půdy, zdůrazňování slovanské identity státu, lidové soudy, antisemitismus). Francouzský antropolog René Girard by v této souvislosti bezpochyby hovořil o typickém příkladu mimetické rivality.

1 BRACHER, Karl Dietrich: *Die deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*. Köln/R., Kiepenheuer & Witsch 1976.

Petr Placák zpochybňuje tradiční tvrzení, že v Československu v letech 1945 až 1948 probíhal autentický zápas o zachování demokratického charakteru státu, jehož kompromisním řešením mohl být „demokratický socialismus“. Země byla podle Placákova mínění zachváčena národněsocialistickou revolucí, na níž se podíleli všichni političtí aktéři čerpající svou legitimitu z Košického vládního programu a jež předznamenala konečný triumf komunistického totalitarismu v roce 1948. Na samotném začátku existence třetí republiky bylo prostřednictvím dekretů prezidenta republiky znemožněno „obnovení politické, institucionální a právní kontinuity s předválečnou demokracií“ (s. 151). Nacistické Německo učinilo jako první ve střední Evropě revoluční průlom do tradičního politického a hodnotového řádu, z něhož pak těžil komunistický Sovětský svaz: „Komunistické poválečné revoluce ve střední a východní Evropě plynule navázaly na revoluci nacistickou.“ (s. 147) Autor se dokonce nezdráhá srovnat poválečný odsun německého obyvatelstva z pohraničí, kde tak vznikala ideální prázdná místa pro realizaci utopických vizí, s holokaustem (s. 123). V národních výborech vidí dobu Výborů veřejného blaha z dob Francouzské revoluce, suplující ministerstvo vnitra a spravedlnosti a fungující jako jedna z mnoha manifestací fašistické vůle k moci (s. 142–144). Jistá vstřícnost a kompromisy ze strany komunistů, které snad poskytovaly naději na zachování omezené demokracie a tržního hospodářství, představovaly pouhý zastírací manévr, dočasnou taktiku, která byla záhy opuštěna v únoru 1948, kdy byly splněny podmínky potřebné k tomu, aby národní revoluce přešla organicky do své dialekticky vyšší fáze – revoluce socialistické (s. 153–155). Mezi demokratickými politiky přisuzuje Petr Placák největší osobní odpovědnost za fatální selhání československé demokracie prezidentu Edvardu Benešovi (s. 167). V samotném závěru knihy pak souhlasně cituje amerického historika Paula Zinnera, podle něhož „únorový puč byl v mnoha ohledech vystřízlivění, rozhodující fáze boje už proběhla“ (s. 176).

Placákova interpretace československé třetí republiky jako fašistického režimu bezpochyby vyvolá řadu nesouhlasných reakcí. Jde však o legitimní a v mnoha směrech přesvědčivý obraz, který logicky vysvětluje příčiny zhroutení československé demokracie a zvláštní slabost a ochromení, kvůli nimž československé demokratické elity a veřejnost nebyly schopny během tří let po skončení druhé světové války účinně čelit asertivitě komunistické strany. Petr Placák si oprávněně stěžuje na úroveň diskuse o povaze totalitarismu a fašismu v českém akademickém a intelektuálním prostředí, aniž však zmiňuje či cituje některé výraznější účastníky zmíněné debaty. Tím se pak sám podílí na udržování diskontinuity úvah zaměřených na problematiku zmíněných politických jevů, která v českém myšlení vznikla. Je zvláštní, že zcela opominul uvést jméno Rio Preisnera, českého germanisty, který po odchodu do amerického exilu napsal řadu děl zabývajících se otázkami totalitních, autoritářských a fašistických režimů (*Kritika totalitarismu, Až na konec Česka, Kultura bez konce* nebo *Americana*). Preisnerovy myšlenky o dialektickém vztahu mezi fašismem, nacismem a komunismem jako hnutími a režimy odrážejícími různé pokročilé formy totalitní praxe nápadně připomínají Placákovy teze, přičemž jeho charakteristika československé třetí republiky je zcela v souladu s Preisnerovým historickým výkladem. Společná je rovněž Preisnerova a Placákova snaha ukotvit problematiku

totalitarismu v teistickém rámci (s. 75 a 79), kterou ovšem Rio Preisner pojal v duchu německého filozofa Erika Voegelina mnohem obsírněji a systematictěji.

V první části své knihy se Petr Placák pokusil o obsáhlý exkurz do teorie a historie totalitních, fašistických a autoritářských hnutí dvacátého století za účelem nalezení jejich společného jmenovatele. Domnívá se, že slabina tradičních výkladů totalitního a fašistického fenoménu spočívala v neschopnosti oprostit se od sociálního a ekonomického determinismu: „Do jaké míry je to problém politologický, kulturní, nebo snad antropologický? Nejsou v tom sociální vědy nemohoucí od doby, co ztratily jakýkoliv kontakt s teologií a její dvoutisíciletou zkušeností diskuze nad povahou zla ve společnosti? Není to tak, že se společenské vědy snaží řešit něco, na co jednoduše se svými omezenými obzory nestačí?“ (s. 74 n.) Po takto ambiciózním konstatování však Petr Placák po naznačené cestě nepokračuje a místo toho se spokojuje se stručnou pochvalnou zmínkou o psychologii románu *Běsi* od Fjodora Michajloviče Dostojevského (kterého označil za „alkoholika“ – s. 75). Existují přitom badatelé, kteří dokázali umístit své studium radikálních politických hnutí do vhodné antropologické, teologické či religionistické perspektivy, jako například Norman Cohn, již zmíněný Eric Voegelin nebo britský historik Roger Griffin, tvůrce palingenetického výkladu fašismu, který v knize *Modernismus a fašismus: Pocit začátku za Mussoliniho a Hitlera*² přesvědčivě spojil politologické a kulturněhistorické přístupy s antropologickou teorií iniciačních rituálů přechodu v podání Victora Turnera.

Autoři jako Isaiah Berlin nebo Leszek Kołakowski, kteří popírali ideovou a historickou spřízněnost komunistického, nacistického a fašistického hnutí, již se snažila doložit Hannah Arendtová v *Původu totalitarismu*, argumentují, že fašismus a nacismus představovaly partikularistickou vzpouru, vycházející z romantického étosu a namířenou proti univerzalistickým aspiracím komunismu, těžícího z protikladné tradice osvícenství. Petr Placák zmíněný rozdíl relativizuje. Napětí mezi lokálním nacionalismem a internacionalistickým socialismem považuje za výraz pomíjivé historické konstelace, který neodráží zásadní odlišnost fašismu a komunismu: „Hned v počátcích byl socialismus spojen s velkoruským nacionalismem. Bolševizace, která probíhala pod dohledem Moskvy v jednotlivých komunistických stranách Evropy, byla zároveň i rusifikací.“ (s. 41). V této souvislosti Petr Placák souhlasně cituje francouzského politického filozofa Raymonda Arona, který v roce 1983 napsal: „Argument, který jsem nejednou používal k rozlišení třídního a rasového mesianismu, na mě už dojem nedělá. Zdánlivý univerzalismus prvního z nich se stal v poslední analýze optickým klamem. Poté co se dostane k moci, spojuje se s národním nebo imperiálním mesianismem. Nejenže nezachovává přes hranice křehké svazky společné víry, ale posvěcuje konflikty a války.“ (s. 76) Shodného názoru je známý teoretik a historik fašismu A. James Gregor, který v knize *Janusovy tváře: Marxismus a fašismus ve dvacátém století*³ ukázal, jak se čínský komunismus po Maově smrti

2 Praha, Karolinum 2016. Původní vydání: GRIFFIN, Robert: *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. London, Palgrave Macmillan 2007.

3 GREGOR, A. James: *The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century*. New Haven (Connecticut), Yale University Press 2000.

proměnil v ideologii a praxi, která nápadně připomíná evropský fašismus dvacátých a třicátých let dvacátého století. Znamý izraelský historik a politický filozof Jacob Leib Talmon nastínil ve svém rozsáhlém díle *Mýtus národa a víze revoluce: Ideologická polarizace ve dvacátém století*⁴ ambivalentní vztahy socialistických a nacionalistických hnutí v devatenáctém a dvacátém století, jejichž počátky spatřuje v myšlenkách Jeana Jacquesa Rousseaua o obecné vůli a v konceptu totalitní demokracie zrozeném za Francouzské revoluce – to je teze, kterou zastává rovněž Petr Placák.

Petr Placák je obdobně jako výše zmínění myslitelé přesvědčen, že konzervativní či aristokratičtí oponenti Francouzské revoluce, mezi které náleželi například Joseph de Maistre (známý svým výrokem, že člověk je příliš nebezpečným tvorem, než aby mohl být svobodným) nebo Louis de Bonald, nebyli předchůdci moderního fašismu. Za základní historickou událost, která umožnila zrod moderního fašismu, pokládá první světovou válku. Tím však bohužel Placákův exkurz do intelektuálních dějin fašismu skončil. Je to škoda, protože se tak kriticky nevyrovnal s některými autory, kteří hledali kořeny fašismu ve velmi bohatém a rozporuplném intelektuálním a kulturním životě sklonku 19. století. Bylo by zajímavé sledovat, jak by se například poměřil s argumenty izraelského historika Zeeva Sternhella, jenž ve své průkopnické práci *Revoluční pravice 1885–1914: Francouzský původ fašismu*⁵ tvrdil, že fašismus se zrodil v závěru 19. století ve Francii jako kulturní revolta a specifická protimaterialistická revize marxismu, která se teprve později stala vlivným politickým hnutím. Zásadní úlohu při formování fašistické ideologie sehráli podle Sternhella nejenom Maurice Barrès, Édouard Drumont nebo Charles Maurras a další reprezentanti *Action française*, ale především francouzský revoluční syndikalista Georges Sorel.

Petr Placák má sklon bagatelizovat rasovou ideologii a antisemitismus jako integrální součást nacistického světonázoru. Podceňuje skutečnost, že moderní radikální politická hnutí čerpají svou sílu ze schopnosti oslovit a mobilizovat široké vrstvy prostřednictvím působivé a sugestivní imaginace a symbolických rituálů. Průnik rasového učení do nacistické ideologie, která v mnohém představovala aplikovaný sociální darwinismus, poskytl nacismu specifický a velmi vyhrocený revoluční a genocidní potenciál, jenž jej výrazně odlišil od komunismu sovětského typu nebo italského fašismu. Na podrobnější mezioborovou a komparativní analýzu totalitního symbolismu, která by zohlednila poznatky a metody současné antropologie a psychologie, však bohužel stále čekáme.

Placákova publikace *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát* je podnětnou a poutavě napsanou studií. Hodnocení československé třetí republiky, které se bude možná některým čtenářům zdát kontroverzní, není nicméně zcela originální, i když žádný známý autor je zatím nepředložil takto uceleně a systematicky. Tvzení, že fašismus byl určitou přípravnou vývojovou fází před nástupem komunistického

4 TALMON, Jacob Leib: *Myth of the Nation and Vision of Revolution: Ideological Polarization in the Twentieth Century*. Berkeley, University of California Press 1981.

5 STERNHELL, Zeev: *La Droite révolutionnaire 1885–1914: Les origines françaises du fascisme*. Paris, Seuil 1978.

totalitarismu v Československu v roce 1948, logicky vyplývá z našeho studia a porozumění moderním radikálním a totalitním hnutím. Je jen škoda, že se Petr Placák hlouběji nevyrovnal s problematikou geneze fašismu v širším historickém a intelektuálním kontextu přelomu devatenáctého a dvacátého století.

Diskuse

O jedné pomýlené knize

Jiří Pernes

Vztah československé společnosti k myšlenkám komunismu a její historická zkušenost s komunistickým režimem vyvolávají opakovaně diskusi, a to nejen v odborných kruzích. Znovu a znovu vyvstávají otázky, na něž se jen těžko hledá odpověď: Jak je možné, že Češi (méně Slováci) tak snadno podlehli komunistické ideologii? Na rozdíl od většiny okolních států, v nichž byla vláda stran marxisticko-leninského typu nastolena jen s vydatnou pomocí „sovětských bodáků“, u nás se prosadila pokojnou cestou a s masovou podporou značné části obyvatel. Jak je možné, že k 31. prosinci 1948 vykazovala Komunistická strana Československa 2 674 838 členů, tedy 22, 12 procent všeho obyvatelstva Československé republiky?¹ Generální tajemník Ústředního výboru KSČ Rudolf Slánský k tomu na devátému sjezdu komunistů v květnu 1949 řekl: „Naše strana má tedy dnes přes 2 300 000 členů. K počtu 12 000 000 obyvatel naší země jsme jistě nejmasovější komunistickou stranou.“² Jak je možné, že takové množství občanů zůstalo komunistické straně

---

1 Viz KAPLAN, Karel: *Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu: Od Února do IX. sjezdu KSČ*. Praha, Academia 1966, s. 100; srv. také MAŇÁK, Jiří: *Proměny strany moci: Studie a dokumenty k vývoji Komunistické strany Československa v období 1948–1968*, sv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995, s. 14; BLAIVE, Muriel: *Le parti communiste tchécoslovaque et la société entre 1948 et 1951: Actions et réactions*. (Documents de travail, č. 2.) Praha, CEFRES 1995, s. 4.

2 SLÁNSKÝ, Rudolf: Jak zajistit budování socialismu v naší vlasti. In: *Protokol IX. řádného sjezdu Komunistické strany Československa: V Praze 25.–29. května 1949*. Praha, ÚV KSČ 1949.

věrných i počátkem padesátých let, kdy se její režim dostal do hluboké hospodářské, sociální i politické krize, kdy bylo zřejmé, že není schopen plnit sliby, které svým stoupencům dal? A jak je možné, že dokonce ještě v roce 1968, kdy již byly obecně k dispozici informace o zločinech, jichž se KSČ během své vlády dopustila, zdrcující většina československých obyvatel stále chtěla budovat socialismus – byť ten „demokratický“ a s lidskou tváří – a záruku úspěchu tohoto vývoje spatřovala právě v KSČ? Studium dějin Komunistické strany Československa a totalitního režimu, který v naší zemi nastolila, je tedy neobyčejně důležité a je třeba vítat každý hodnotný příspěvek, který naše poznání posune kupředu.

Do rozpravy na toto téma se před časem zapojil také Petr Placák, který v letech 2013 a 2014 zveřejnil na stránkách časopisu *Securitas Imperii* dva články věnované komparaci fašismu, nacionálního socialismu a komunismu a její aplikaci na politický režim v Československu v letech 1945 až 1948.³ Téma jej zaujalo do té míry, že se rozhodl své studium prohloubit a závěry, k nimž dospěl, předložit čtenářům formou samostatné publikace, které dal název *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*.⁴ Z názvu knihy by se dalo vyvozovat, že pojednává o Československu v letech 1948 až 1953, kdy byla jedinou držitelkou moci v zemi Komunistická strana Československa a její předseda Klement Gottwald se stal prezidentem republiky. Tehdy – v době formujícího se komunistického režimu – bylo skutečně možno o republice hovořit jako o „Gottwaldově Československu“, protože tento politik se opravdu stal symbolem hlubokých změn, jimiž republika po komunistickém státním převratu v únoru 1948 prošla, a v jeho rukou se soustřeďoval rozhodující díl moci. Ostatně autor sám to hned v úvodu potvrzuje slovy „nakonec jsem přídomek *komunistické* nahradil slovem *Gottwaldovo*“. Tomu lze rozumět. Vzápětí však upřesňuje, že tím „Gottwaldovým Československem“ myslí období takzvané třetí republiky, tedy Československo v letech 1945 až 1948 (s. 11 n.). Jsem přesvědčen, že právě zde se autor dopustil zásadního omylu, z něž se odvíjí celá řada chyb a zkreslení dalších, které knihu zatěžují. Československo mezi květnem 1945 a únorem 1948 přece v žádném případě nelze pokládat za stát komunistický – byť se tehdy KSČ domohla výjimečného postavení – a rozhodně se tehdy nejednalo ani o „stát Gottwaldův“, neboť tento politik byl do 2. července 1946 jen jedním z místopředsedů vlády a také po tomto datu, kdy jej prezident Edvard Beneš jmenoval premiérem, byly jeho možnosti – stejně jako možnosti strany, jíž stál v čele – výrazně limitovány řadou demokratických mechanismů, které se v životě Československé republiky uplatňovaly. Placák dokonce tvrdí, že ve vývoji Československa „únor 1948 nebyl žádný předěl“ (s. 12), což je tvrzení u vědeckého pracovníka Ústavu pro studium totalitních režimů přinejmenším zarážející.

3 PLACÁK, Petr: Fašismus jako radikální lidová revoluce: Poznámky k povaze ideologických režimů s ohledem na poválečný vývoj v Československu, 1. část. In: *Securitas Imperii*, č. 23 (2/2013), s. 28–54; TÝŽ: Gottwaldovo Československo jako fašistický stát: Poznámky k povaze ideologických režimů s ohledem na poválečný vývoj v Československu, 2. část. In: *Tamtéž*, č. 25 (2/2014), s. 104–130.

4 Praha – Litomyšl, Paseka – Ústav pro studium totalitních režimů 2015.

Potřeba porovnávat režim komunistický s režimy fašistickými a s režimem nacistickým je legitimní a nezbytná, protože se pořád ještě ozývají hlasy, že éra vlády komunistů vlastně žádnou totalitou, ba ani obdobím nesvobody nebyla nebo že nejdůležitější je zlepšení životní úrovně lidí, které přinesla. Placák celou první část své práce věnuje rozboru literatury, která se zabývá teorií totalitních a nedemokratických režimů, aby dokázal, že komunistický režim byl stejně zhoubný jako fašistický režim v Itálii a nacismus v Německu. Problém je ovšem v tom, že tyto fenomény směšuje, takže fašismus je pro něj roven nacismu, aniž by poukázal na jevy, jimiž se tyto způsoby vlády od sebe odlišovaly. Jejich analýzu – a je třeba říci, že existuje řada výrazně lepších prací o této problematice – však neprováděl proto, aby dokázal, co mají fašismus, nacismus a komunismus společného, čím se odlišují a proč je třeba je zavrhnout, nýbrž proto, aby čtenáře přesvědčil, že komunismus a fašismus prostě jedno jsou a že mezi nimi není rozdíl. Přitom však kupodivu konstatuje, že „ne všechny fašistické státy musely být automaticky totalitní“, s dovětkem, že „právě fašistickou Itálii někteří autoři za totalitu nepovažují“ (s. 21). Italský fašismus se mu zřejmě nezdál dosti reprezentativní pro jeho práci – i když právě tento pojem si zvolil do názvu své knihy – a spíše se soustředil na porovnávání komunismu s nacismem a také jejich revolucí, které podle něj byly „revolucí revoluce a Hitler a Stalin ... byli druhou mocninou Mussoliniho“ (s. 21).

Všechnu tuto práci Petr Placák podnikl proto, aby čtenáře přesvědčil o správnosti své teze, že Československo v letech 1945 až 1948 bylo státem fašistickým. Poukazuje přitom na řadu skutečností, jež vývoj takzvané třetí republiky více či méně poznamenaly nebo ovlivnily. Není možné zde rozebírat všechny, to by bylo nad rámec tohoto příspěvku, proto alespoň některé pro ilustraci. Placákovi slouží především odsun Němců jako důkaz fašistického charakteru Československa a srovnává jej s nacistickým vyvražďováním Židů. „Nad možností dlouhodobě vykořisťovat občany židovského původu, tedy nad zájmy ekonomickými, zvítězil u nacistů ‘světodějný úkol’ zbavit svět jednou provždy Židů. Gottwald to v malém, s omezením na Československo a české Němce, viděl obdobně,“ píše autor (s. 123). Přitom bez nejmenších problémů ignoruje historické souvislosti a fakta. Nelze zastírat, že při odsunu Němců z československého pohraničí došlo k mnoha excesům a zvěrstvům, za něž se musíme stydět, ale v žádném případě nešlo o masové vyvražďování, „konečné řešení“ a pochody smrti, jak sugeruje Placák. Jen člověk, kterému nejde o nezáujatý pohled na historickou skutečnost, může zamlčovat, že nacistická Sudetoněmecká strana, která se dovolávala práva „vyznávat německý světový názor“, obdržela v roce 1935 v posledních parlamentních volbách před válkou přes patnáct procent všech odevzdaných hlasů, že ji tedy volila zdrcující většina německé populace v Československu. Nelze nevidět, že tato většina sudetských Němců se plně zapojila do válečného úsilí třetí říše. A nelze ignorovat, že další soužití Čechů a Němců v jednom státě po strašné zkušenosti německé okupace již nebylo možné.

Stejně Petr Placák zachází s údajným poválečným antisemitismem české společnosti a Komunistické strany Československa. Na konkrétních případech československých občanů židovského původu, kteří přežili válku, ať již v koncentračních táborech, či v řadách československé zahraniční armády, vrátili se domů a stali se

zнову obětí perzekuce, když se dožadovali svého majetku, dokazuje, že „židovská otázka“ v Československu se měla vyřešit teprve tím, „když Židé přestanou existovat“. Podle něj „pro Židy jako takové nebylo v komunistické představě sociálně, politicky, kulturně i etnicky homogenní společnosti místo“ (s. 107). To je úplný nesmysl – ti českoslovenští Židé, kteří se po válce skutečně stali terčem nových útoků, nebyli primárně napadáni jako Židé (i když i takové případy je nutno připustit), ale proto, že byli bohatí, že patřili k „buržoazii“ a že se dožadovali navrácení majetku, který podle tehdy rozšířeného přesvědčení měl být znárodněn. A nic na tom nemohou změnit ani odkazy na odporné útoky starého antisemity Václava Kopeckého, kterého Placák s takovým gustem cituje. Antisemitismus opravdu v Československu zavládl, ale až mnohem později, v tom skutečném „Gottwaldově Československu“ padesátých let, v době politických procesů. Že poměry v době předcházející – tedy i v letech 1945 až 1948 – byly v tomto ohledu docela odlišné, ilustruje například stížnost tehdejšího tajemníka Ústředního výboru KSČ Antonína Novotného přednesená počátkem října 1951 tajemníkovi sovětské ambasády v Praze D. K. Zvonkovovi: „V Československu doposud vládla taková praxe, že pokud se o jakoukoli práci ucházeli tři kandidáti, například Čech, Slovák a Žid, rozhodnutí vždy padlo ve prospěch toho třetího.“⁵ V době, o které Placák píše jako o epoše kvetoucího antisemitismu, se naopak v Československu školili židovští letci a vojáci, kteří pak přispěli k záchraně rodícího se izraelského státu.

Podobně by se dalo polemizovat i s dalšími autorovými tvrzeními, ať již jde o „Benešovy dekrety“ (s. 86), „lůzu oděnou do slovanského hávu“ (s. 137), či názor, že tehdy slovo „lidová“ ve skutečnosti znamenalo *fašistická*“ (s. 144). Je nesporné, že Československo z let 1945 až 1948 mělo ke skutečně demokratickému státu daleko. Je zbytečné zde opakovat všechny důvody, proč se o tomto období hovoří jako o „omezené“, „limitované“ či prostě „lidové“ demokracii. Nicméně stále zde existovaly mechanismy (byť, jak Placák pravdivě uvádí, nefungovaly zdaleka dokonale), jichž mohl občan využít, když se chtěl dovolat svých lidských a občanských práv. Sám autor – pravda ironicky a s posměškem (přesně jako komunisté) – píše o „Drtinově justici“, která se občas „rozpomenula na principy právního státu“ (s. 136). Je však nesporné, že režim Národní fronty pořád ještě poskytoval prostor pro existenci a činnost demokratických sil, které jakoukoli totalitu – fašistickou, nacistickou i komunistickou – odmítaly a snažily se v Československu vytvářet demokracii západního typu. Byly to demokratické politické strany, o jejichž existenci Petr Placák mlčí, byly to spolky a organizace, které se podařilo ubránit před infiltrací komunistů, byl to nezávislý tisk i výrazné osobnosti, které jej dělaly, jako Pavel Tigrid, Helena Koželuhová, Ferdinand Peroutka, a s nimi statisíce občanů, jejichž jména ani neznáme, jimž nebyl osud československé demokracie lhostejný a z nichž mnozí jen o pár let později skončili v komunistických věznicích a koncentračních táborech. Problém

5 VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NAUMOV, O. V. – NOSKOVA, A. F. – CAREVSKAJA, T. V.: *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope 1944–1953*, sv. 2: 1949–1953. *Dokumenty*. Moskva, ROSSPEN 2002, s. 530 – Z deníku třetího tajemníka vyslanectví SSSR v Československu D. K. Zvonkova. Záznam besedy s tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným, 3.10.1951.

jednoznačně spočíval v tom, že takto smýšlejících lidí bylo méně než těch, kteří sedli na lep komunistickým agitátorům, že byli hůře organizovaní, a především neměli dobré vůdce – včetně prezidenta Beneše – kteří by dokázali hrozící nebezpečí včas rozpoznat, jasně pojmenovat a zvolit odpovídající a účinné metody boje proti němu. Teprve jejich porážka v únoru 1948 otevřela dokořán dveře totalitnímu komunistickému režimu, který lze legitimně porovnávat s režimy fašistickými či s režimem nacistickým. Ale je nesporné, že Československo v letech 1945 až 1948 nebylo ani státem komunistickým, ani státem Gottwaldovým, ani státem fašistickým. Placákovu knihu, která se snaží dokázat opak, tak musím pokládat za koncepčně i argumentačně zcela pomýlenou.

Diskuse

Komunismus znovu nalezený

Nad knihou Petra Placáka „Gottwaldovo Československo jako fašistický stát“

Tomáš Hemza

Petr Placák ve své poslední knize přispěl do diskuse o historii Komunistické strany Československa a poválečné Československé republiky osobitým pohledem.¹ Už svým názvem je jeho práce poměrně kontroverzní. Fašismus a komunismus se sice na jedné straně souhrnně označují jako totalitní ideologie, na druhé straně však bývají charakterizovány jako ideologické protiklady. Podle Placáka je však možné a správné zařadit nacismus, komunismus nebo italský fašismus pod souhrnnou kategorii „fašismus“. Jeho kniha vychází ze dvou článků, které již dříve publikoval v časopise *Securitas Imperii*,² a také ona ve dvou samostatných částech reprodukuje jejich podobu. První z nich se fašismem zaobírá z teoretického hlediska, druhá se věnuje politice komunistické strany v Československu v období 1945 až 1948.

---

1 PLACÁK, Petr: *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*. Praha – Litomyšl, Paseka – Ústav pro studium totalitních režimů 2015.

2 TÝŽ: Fašismus jako radikální lidová revoluce: Poznámky k povaze ideologických režimů s přihlédnutím k vývoji v poválečném Československu, 1. část. In: *Securitas Imperii*, č. 23 (2/2013), s. 28–55; TÝŽ: Gottwaldovo Československo jako fašistický stát: Poznámky k povaze ideologických režimů s přihlédnutím k vývoji v poválečném Československu, 2. část. In: *Tamtéž*, č. 25 (2/2014), s. 104–130.

Nejdříve se zaměřím na teoretickou část knihy. Ta informačně čerpá ze starší zahraniční odborné literatury, která v českých překladech vycházela zpravidla v devadesátých letech. Z novější literatury je zastoupena pouze komparativní kolektivní monografie *Za obzor totalitarismu*.³ Vzhledem k tomu, že v soudobé veřejné ani odborné diskusi neexistuje shoda na jasném vymezení pojmu „fašismus“, je zcela namístě, že se Placák snažil definovat, jak jej ve své knize užívá. Bohužel zůstalo u pouhého pokusu. Aplikace pojmu „fašismus“ v podání Petra Placáka totiž vyústila ve zcela nesourodou směsici.

První vymezení fašismu nabízí Placák především v úvodu (s. 9–12) a posléze v první části knihy (s. 74–76). Nejprve zde tvrdí, že komunisté a nacisté jsou fašisté, protože jsou ztělesněním zla. Podle tohoto prvního určení je fašismus zlem, fašisté ve skutečnosti nemají žádnou ideologii ani programové cíle, jejich jediným záměrem je páchat zlo a terorizovat bezbrannou společnost. Placák přitom nabádá čtenáře, aby se ve snaze o pochopení fašismu jako zla nezdržovali studiem společenských věd, ale naopak hledali odpovědi buď v křesťanské teologii, nebo v románech Fjodora Michajloviče Dostojevského. Ztotožnění fašismu se zlem a následné odkazy na křesťanskou teologii ovšem nemají s exaktní vědou nic společného. Jedná se o zcela arbitrární a subjektivní hodnocení, které v žádném případě není možné vědecky verifikovat.

To si patrně uvědomoval i sám Placák, a proto přichází s definicí fašismu číslo dvě. Pro tento účel převzal charakteristiku „aktivistického politického stylu“ od britského historika Noëla O'Sullivan, který ale poté jednoduše ztotožnil s fašismem.⁴ Nereflektoval už, že podle O'Sullivan je fašismus jen jedním z mnoha projevů „aktivistického politického stylu“. Lze se domnívat, že tak učinil zcela záměrně, protože pokud by se chtěl přesně držet O'Sullivanovy definice, nemohl by do kategorie fašismu zařadit komunisty. Toto druhé pojetí fašismu jako specifického politického stylu (nikoli ideologie) pak Placák rozvíjí v teoretické části knihy.

Fašisté podle Placáka usilovali pomocí extrémního výkladu nacionální a sociální otázky o destrukci liberální demokracie se všemi jejími atributy, tedy politickou demokracií, právním státem, liberální svobodou a tržním hospodářstvím. Jelikož fašisté považovali problémy moderní liberální demokracie za inherentní a neodstranitelné součásti systému, nesnažili se najít jejich řešení, ale naopak je maximálně využít ve svůj prospěch a na troskách liberálnědemokratické společnosti ustavit společnost nového typu, v níž měla namísto protikladných zájmů zavládnout jednota, ať už by šlo o rasovou jednotu nacistických árijců, nebo o komunistickou beztřídní společnost. Spolu s novou společností měli fašisté podle Placáka za cíl vytvořit i zcela nového člověka.

Placákova definice fašismu tak nehledí na rozdílnost ideových zdrojů italského fašismu, sovětského komunismu nebo německého nacismu a stejně tak nesleduje

3 GEYER, Michael – FITZPATRICK, Sheila (ed.): *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha, Academia 2012.

4 Viz O'SULLIVAN, Noël: *Fašismus*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2002, především s. 40–44.

jejich odlišnou politickou praxi ani různost jejich ideologických záměrů. Placák tudíž odmítá například eventualitu, že by ideálním nacistickým cílem nemusela být jen společnost nového typu, ale naopak společnost archaická, uskutečněná podle zidealizované romantické představy německého selství. Konzervativní a předmoderně orientovaný proud v rámci nacismu Placák hodnotí jen jako okrajovou záležitost, a „konzervativní reakci“ vyjímá také z „fašistického“ hnutí. Podle Placáka sice fašisty a „konzervativní reakci“ spojoval společný nepřítel v podobě liberální demokracie, obě hnutí se ale lišila v politickém stylu i ve svých konečných cílech.

Společným „fašistickým“ jmenovatelem jednotlivých hnutí je podle Placákovy definice odpor proti liberální demokracii, využití všech prostředků k odstranění starého řádu a ustavení zcela nové, myticky jednotné společnosti. Z této velmi široké definice plyne problematický důsledek, že každé politické hnutí, které se ve svém programu zásadně vymezuje proti liberální demokracii a které není současně konzervativní, je fašistické. Ještě spornější je následné Placákovo vyvození, že jsou si všichni fašisté rovni. Souhrnně řečeno, bez ohledu na různé ideové zdroje nebo odlišnou politickou praxi je každý zásadní odpůrce liberální demokracie (s výjimkou konzervativní reakce) fašistou, a tedy ztělesněním zla, stejně jako Hitler, Stalin, Mussolini, Mao Ce-tung, Rudí Khmérové nebo mezinárodní teroristé a bojovníci Islámského státu. Placák se tak bez ohledu na pokus o vědecké vymezení fašismu nakonec v teoretické části vrací ke svému osobnímu přesvědčení, že fašismus je především nebezpečné zlo. Úkolem historika tak v tomto pohledu není snaha o porozumění minulosti, ale identifikace, odhalení a odsouzení zla.

Teoretické vymezení fašismu Placák posouvá až do „metafyzických poloh“, když píše o fašistické „metaideologii“, která překlenuje jednotlivé dílčí rozdíly fašistických hnutí (s. 33–37). Definice fašistické „metaideologie“ je však natolik vágní, že snad ani žádnou definicí není. Podle Placáka jednotlivá fašistická hnutí disponují sice svou vlastní odlišnou ideologií (nacismem, komunismem, islámským fundamentalismem), všechna bez rozdílu jsou však nadána „fašistickou vůlí“, tedy iracionálním sklonem k extrémně radikálnímu, revolučnímu a ničím neomezenému akčnímu chování. Tato vůle, sídlící údajně v „hloubi lidské duše“, a z ní pocházející akce jsou vlastní podstatou fašismu a nakonec i jeho cílem. Placákova teorie fašismu je ve výsledku čistou metafyzickou spekulací. Zakládá se na tom, že autor je nadán schopností nahlédnout do „hloubi duše“ fašistů, kde se rodí jejich „fašistická vůle“ (s. 34). Petr Placák tak na rozdíl od ostatních „zaslepených“ vědců dokáže rozpoznat pravou metafyzickou podstatu fašistických hnutí bez ohledu na to, do jakých ideologických hávů se fašisté oblékají a jakou „zastírací“ politickou praxi vykonávají.

Z celého teoretického výkladu je podle mého názoru dobře patrné, že v Placákově přístupu hrála hlavní roli jeho snaha o vědeckou verifikaci zločinné podstaty komunismu, nacismu a dalších nedemokratických (fašistických) ideologií. Snad proto, že zastřešující koncept totalitarismu byl v historických diskusích zpochybněn nebo že označení „totalitní“ se mu nezdálo dostatečně pejorativní, vybral si Petr Placák namísto toho pojem „fašismus“ a poté se všemožně snažil dokázat opodstatněnost jeho použití v tak širokém významu. Na některých místech přitom mluví o fašismu jako ztělesnění zla, na jiných o metafyzické a metaideologické „fašistické vůli“ a jinde

zase o „aktivistickém politickém stylu“. Není snad třeba dodávat, že v sociálních vědách by pojmové kategorie měly sloužit jako analytické nástroje, a nikoliv jako prostředek morálního odsouzení jevů, které jsou pod ně subsumovány.

Zásadním nedostatkem druhé části Placákovy knihy je absence pramenné základny. Jako zdroj dobových dokumentů z provenience KSČ používá autor pouhé tři knihy. Přitom o relevanci prvních z nich, publikace *Za nové Československo*, která vyšla v roce 1944 v Moskvě,⁵ lze mít pochybnosti. Je sice pochopitelné, že chceme-li zkoumat určité dějinné období, není zvolený počátek výzkumu „rokem nula“. Zabývat se komunistickou politikou v období třetí republiky, a současně svá tvrzení opírat o výroky komunistických politiků z období jejich moskevského exilu, případně ještě starší, se mi však jeví jako metodologicky sporné. Navíc jsou to často výroky komunistů typu Vladimíra Outraty, Jiřího Kořátka nebo Edmunda Friše, kteří jsou zastoupeni ve sborníku. Nechci být vůči těmto osobám nijak přezíravý, ale jedná se podle mého názoru o postavy okrajové, se zcela minimálním vlivem.

Z hlediska období třetí republiky, které si Petr Placák zvolil za téma knihy, jsou tak relevantní pouze dvě publikace: sborník statí a projevů Klementa Gottwalda *Deset let* a pramenná edice *Dokumenty moderní doby*.⁶ Konkrétně Placák pracuje s dvěma stranickými dokumenty, a to s svoláním KSČ z dubna 1945 a volebním svoláním KSČ z května 1946. Z Gottwaldových projevů cituje a odkazuje na následující: projev na školení funkcionářů Komunistické strany Slovenska z 8. dubna 1945 v Košicích, rozhlasový projev z 11. května 1945, projev na táboru lidu v Brně 23. června 1945, projev na školení komunistických funkcionářů z 9. července 1945, projev na manifestaci na Václavském náměstí v Praze 25. října 1945, projev na táboru lidu v Brně 7. listopadu 1945, projev na osmém sjezdu KSČ 29. března 1946, projev v parlamentu 16. října 1946 a nakonec projev na Václavském náměstí v Praze 28. října 1946. Kromě devíti veřejných projevů Klementa Gottwalda Placák cituje ještě z výroků Ladislava Kopřivy a ministra zemědělství Julia Ďuriše na veřejné manifestaci na Bílé hoře v Praze dne 1. července 1945. Je-li pramenná základna pro roky 1945 a 1946 velmi skromná, pro léta 1947 a 1948 je prakticky nulová. Pro rok 1947 se Placák spokojuje s jediným dokumentem, se „Zprávou o politické situaci“, která byla přednesena na zasedání Ústředního výboru KSČ dne 22. ledna 1947,⁷ a u roku 1948 se obejde bez jakékoli dokumentace z provenience KSČ.⁸

5 *Za nové Československo: Sborník projevů, článků a dokumentů*. Moskva, Vydavatelství cizojazyčné literatury 1944.

6 GOTTWALD, Klement: *Deset let: Sborník projevů a statí, 1936–1946*. Praha, Svoboda 1947; *Dokumenty moderní doby*. Praha, Svoboda 1978.

7 Z tohoto dokumentu Placák cituje následující úryvek: „Soudružky a soudruzi! Bylo vždy předností a silou naší strany, že nedělala politiku ze dne na den, že nežila, jak se říká ‘z ruky do úst’, nýbrž že svoji každodenní politiku znovu a znovu zkoumala pod zorným úhlem svých cílů.“ (PLACÁK, P.: *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*, s. 153.)

8 V zájmu přesnosti uvádím, že Placák v poznámce pod čarou na straně 163 odkazuje ještě na jeden dokument KSČ, a to na rezoluci z konference Krajského výboru KSČ v Praze

Pro úplnost dodejme, že Petr Placák pracuje také se třemi nekomunistickými dokumenty. Kromě *Košického vládního programu* je to brožura s projevy členů první vlády Národní fronty⁹ a rezoluce ze sjezdu Revolučního odborového hnutí z 22. února 1948. Ponechám na posouzení čtenáře, zda je únosné, aby vědecká studie o politice KSČ v období 1945 až 1948 byla pramenně založena všehovšudy na čtrnácti dobových dokumentech této strany.

Velmi sporná je Placákova práce s komunistickými „historiografickými“ knihami.¹⁰ Jedná se o publikace, jejichž obsah má velmi málo společného s vědeckým poznáním minulosti a které spíše spadají do žánru politické propagandy. Je tak poněkud překvapivé, že Placák řadu údajů z nich nekriticky přebírá a staví na nich svůj výklad. Pro ilustraci uveďme pasáž, kde Placák píše o ustavení národních výborů. V knize *KSČ v boji za svobodu* se k tomu uvádí: „Komunisté se postavili proti všem pokusům omezovat plnou moc státních orgánů zvolených lidem a v polovici r. 1944 zasáhl s. Gottwald energicky do této diskuse tím, že krátce a stručně formuloval, jak by měl znít dekret presidenta republiky o národních výborech. Tento návrh s. Gottwalda, který byl telegrafován do Londýna, byl přijat státní radou a stal se základem dnešních národních výborů.“¹¹ Propagandistický komunistický výklad byl jasný: zatímco západní exil chtěl ponechat státní moc v rukou původní prvorepublikové a protektorátní byrokracie, nebo dokonce usiloval o vládu „vojenské junty“, KSČ naproti tomu bojovala o vládu lidu prostřednictvím národních výborů. Není snad třeba dodávat, že toto líčení má se skutečností pramálo společného. Placák však ve své knize píše: „Když se v roce 1944 v exilu diskutovalo o budoucí podobě národních výborů, komunisté odmítli návrhy na jakékoliv omezení jejich moci a sami odeslali do Londýna vlastní návrh, který byl přijat Státní radou a stal se právním základem ustavení národních výborů.“ (s. 144) Základní výtky můžeme mít dvě. Zaprvé, Placák původní text významově značně posunul, protože ani v něm se nepíše o tom, že by se právní základ národních výborů odvozoval od návrhu komunistů, zaslaného z Moskvy do Londýna. Zadruhé, pokud by Placák použil odbornou literaturu, zjistil by, že jeho tvrzení není pravdivé. V roce 1944 skončily politické diskuse ohledně národních výborů mezi londýnským exilem a československými komunisty v Moskvě ústavním dekretem prezidenta republiky č. 18/1944, ve kterém byly národní výbory definovány pouze jako prozatímní orgány, navíc s nejasným rozsahem pravomocí. Až další jednání v následujícím roce vedlo k tomu, že teprve Košický vládní program z dubna 1945 a následné vládní nařízení a směrnice ministerstva vnitra z května téhož roku vedly k ustavení národních výborů současně jako orgánů zastupitelských, jako orgánů veřejné správy ve všech jejích oborech i jako

---

z roku 1946. S odkazem na ni uvádí, že českoslovenští komunisté rozeznávali tři druhy demokracie – měšťáckou, lidovou a sovětskou.

9 *Ustavení československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků a její první projevy*. Praha, Ministerstvo informací 1945.

10 *KSČ v boji za svobodu: Činnost a boj Komunistické strany Československa v době od mnichovské kapitulace až k národnímu osvobození*. Praha, Svoboda 1949; *Dějiny Komunistické strany Československa*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1961.

11 *KSČ v boji za svobodu*, s. 176.

orgánů státní správy. Placákovo tvrzení, že návrh komunistů z roku 1944 se stal právním základem pro ustavování národních výborů, tak neodpovídá skutečnosti.

Stejně jako pramenná základna Placákovy knihy je velmi skromná a nedostatečná i použitá odborná literatura. Z prací, které se alespoň zčásti dotýkají období třetí Československé republiky, odkazuje Petr Placák v poznámkovém aparátu na knihy nebo články Karla Jecha,¹² Matěje Spurného,¹³ Detlefa Brandese,¹⁴ Jana Tesaře¹⁵ a Víta Smetany.¹⁶ Odkazy na tuto literaturu jsou však pouze ilustrační a nesouvisejí s Placákovým výzkumným záměrem, tedy s analýzou KSC jako fašistického hnutí.¹⁷ Do vlastního výkladu o „gottwaldovském fašismu“ tak Placák zahrnul pouze dvě práce, které se zabývají antisemitismem v poválečném Československu, a to článek Heleny Krejčové¹⁸ a podkapitolu „Němečtí nebo čeští Židé“ v knize Christiane Brennerové *Mezi Východem a Západem*.¹⁹

Přejděme k samotnému obsahu, a především k metodě práce. Placák si vybral témata, na kterých chtěl patrně ukázat, že KSC v období třetí republiky byla fašistickým hnutím. Ilustrují to názvy kapitol: „Antisemitismus“, „Národní zrada“, „Národní očista“, „Němci, Maďaři, zrádci a kolaboranti“, „Krev a půda“ nebo „K. H. Frank a Bílá hora“. Placák popisuje komunistickou politiku jako nacionalistickou a xenofobní, ostře zaměřenou na jedné straně proti neslovanským národnostním menšinám, na druhé straně proti domácí „reakci“, tedy především velkoburžoazii a „cizácké“ šlechtě. V čem spatřuji problém? Především v tom, že autor nedodržel vlastní teoretické vymezení pojmu „fašismus“, který charakterizoval jako aktivistické politické hnutí. V teoretické

12 JECH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2001.

13 SPURNÝ, Matěj: Sudety: Laboratoř budoucnosti. Poválečné vize směřování českého pohraničí. In: *Dějiny a současnost*, roč. 32, č. 6 (2010), s. 14–17.

14 BRANDES, Detlef: *Germanizovat a vysídlit: Nacistická národnostní politika v českých zemích*. Praha, Prostor 2015.

15 TESAŘ, Jan: *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2000.

16 SMETANA, Vít: Národní mytologie mezi Východem a Západem: Sedmero příběhů o Československu v roce 1945 ve světle pramenů. In: KOKOŠKA, Stanislav (ed.): *Nultá hodina: Československo na jaře 1945 ve strategických souvislostech*. Praha, Euroslavica 2011, s. 103–140.

17 S odkazem na knihu Karla Jecha se tak dozvídáme, že občanská a majetková perzekuce v období třetí republiky vůči vybraným skupinám obyvatelstva byla předejrou k perzekuci celé společnosti po únoru 1948 (s. 131). Dále Placák souhlasí s tvrzením Matěje Spurného, že Sudety byly „pokusnou laboratoří“ poválečných společenských změn (s. 132 n.). S odkazem na monografii Detlefa Brandese Placák uvádí, že jak v nacistickém Německu, tak v poválečném lidovědemokratickém Československu byla řešena problematika smíšených česko-německých manželství, přičemž v Československu se na rozdíl od nacistického režimu uplatňoval odlišný přístup k manželství Čecha s Němkou a Němce s Češkou (s. 137). Nakonec Placák odkazuje na práce Jana Tesaře (s. 157) a Víta Smetany (s. 173), s tím že stejně jako oni spatřuje přímý vztah mezi Mnichovem (druhou republikou) a poválečným vývojem.

18 KREJČOVÁ, Helena: Český a slovenský antisemitismus 1945–1948. In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin: Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana*. Praha, ÚSD AV ČR 1993, s. 158–172.

19 BRENNEROVÁ, Christiane: *Mezi Východem a Západem: České politické diskurzy 1945–1948*. Praha, Argo 2015, s. 164–173.

části Placák píše, že vypjatý nacionalismus ještě neznamená fašismus (s. 48 n.). Když ale líčí a „dokazuje“ fašismus v případech poválečné KSČ, tak veškerými citacemi ilustruje právě vypjatý český, slovenský a slovanský nacionalismus.

Další závažný nedostatek Placákovy práce spatřuji v argumentačním stylu. Často postupuje tím způsobem, že k určitému výroku komunisty přiřadí podobně znějící výrok nacisty a poté spustí slovní „explozi“ dovozující, že mezi komunismem a nacismem není rozdílu, že obě hnutí jsou totožná a zločinná, tedy fašistická. Vzhledem k tomu, že Placák odbornou literaturu nechává takřka bez povšimnutí, není ve svém výkladu ničím limitován a interpretuje z kontextu vytržené výroky zcela po své vůli. Stručně probere ustavení národních výborů, odsun sudetských Němců, retribuční soudnictví a znárodnění hospodářství a ve všech případech nalezne znaky fašismu.

Stručně se můžeme zastavit například u poválečných retribucí. Projevy Klementa Gottwalda, ve kterých na konci války veřejně vyzýval k přísnému potrestání kolaborantů a válečných zločinců, hodnotí Placák jako fašismus. Opomíjí přitom podstatná fakta. Zaprvé, poválečná retribuce vycházela z dohod Spojenců a byla provedena v celé tehdejší Evropě. Zadruhé, příprava československého retribučního soudnictví probíhala v londýnském exilu. Zatřetí, v otázce provedení retribuce panovala shoda mezi domácím i zahraničním odbojem. Začtvrté, podobné výzvy běžně pronášeli i politici jiných československých stran včetně prezidenta Edvarda Beneše. Placák však neodkazuje na jedinou odbornou knihu k tématu a nedal si ani práci svá tvrzení nějak dokládat, jako když například píše: „Není divu, že nejhorlivěji si v zatýkání a persekuci ‘zrádců’ počínali ti, kteří se do 8. května 1945 nestihli zapojit do protinacistického odboje nebo s nacisty přímo kolaborovali.“ (s. 116)

Nejen v případě retribučního soudnictví, ale také v otázce odsunu sudetských Němců nebo rozsáhlého znárodnění nejednali komunisté samostatně, ale společně s ostatními stranami tehdejší Národní fronty. A mnohdy byly demokratické strany ještě radikálnější než komunisté, což uvádí i sám Placák (s. 166). Z toho logicky plyne závěr, že pokud komunistická poválečná politika byla fašistická, pak byly fašistické i ostatní strany Národní fronty a prezident Edvard Beneš. To však Placák odmítá, s tím že KSČ a demokratické strany sledovaly odlišné cíle, že pro demokratické strany byla politika Národní fronty jen dočasným řešením a že se tak snažili „vzít komunistům vítr z plachet“. To údajně potvrzuje i fakt, že nakonec Edvard Beneš a další demokratičtí politici měli špatné svědomí z vlastního podílu na politice třetí republiky. To není podle mého názoru přesvědčivé tvrzení. Demokratické strany nepodporovaly odsun Němců jako „dočasné řešení“, s tím že by se snad Němci po uklidnění situace vrátili zpět do Československa. Stejně tak znárodnění nebylo zamýšleno jako dočasné a krátkodobé řešení, ale bylo hospodářskou realitou nejen Československa, ale i řady západních zemí až do osmdesátých let minulého století. Edvard Beneš nebyl v zajetí „špatného svědomí“, ale byl bytostně přesvědčen o konci kapitalismu, aktivně se na politice Národní fronty podílel v přesvědčení o její správnosti a sám vypracoval koncept „socializující demokracie“, který považoval za vzorový pro celý svět. Také zahraničněpolitická orientace Československa na Sovětský svaz nebyla v žádném případě jakýmsi dočasným řešením nebo pouhým taktickým manévrem,

ale pro demokratické politiky v čele s Benešem představovala základní garanci československé státnosti a samotného přežití českého národa.

Nakonec se podrobněji zastavím u pasáží, ve kterých Placák píše o údajně antisemitské politice KSČ v období třetí republiky (v jeho teoretické definici fašismu přitom není o antisemitismu ani zmínka). Nejprve se jí zabývá v samostatné kapitole, příznačně nazvané „Antisemitismus“ (s. 102–107). Placák nejdříve dokládá antisemitskou politiku KSČ několika výroky ministra informací Václava Kopeckého a člena Ústředního výboru KSČ Josefa Kapouna. Ohledně Kopeckého není sporu, že antisemitská tvrzení pronášel velmi často, zejména jeho komentáře během procesu s Rudolfem Slánským v roce 1952 byly velmi nechutné. Kopecký byl však se svým antisemitismem v KSČ výjimkou a domnívám se, že není možné ztotožnit jeho výroky (a jeden výrok člena ústředního výboru) se smýšlením celé politické strany a na tomto podkladě hovořit o jejím antisemitismu.

V této kapitole můžeme také narazit na nepřijatelnou formu argumentace. Placák nejdříve uvádí antisemitské výroky Václava Kopeckého z března 1947 na adresu československých občanů židovského původu z Podkarpatské Rusi, aby následně zcela plynule v témž odstavci sdělil, že v Československu na podzim 1947 bylo poničeno několik židovských hřbitovů. Přiznám se, že mi není příliš jasné, jak mám takovému spojení rozumět. Byl to snad Václav Kopecký, kdo tehdy židovské hřbitovy poničil? Nebo byl snad Kopecký nadán takovým talentem, že pod hmotnou silou jeho projevů se spořádání českoslovenští občané vydali bořit židovské hřbitovy? Těžko říci vzhledem k tomu, že Placák v poznámce pod čarou píše o proběhnuvší výstavě zničených židovských památek v severních Čechách, nikoliv však o zdroji svých informací. Čtenář si tak může pouze domýšlet, že údaj o poničených židovských hřbitovech pravděpodobně získal z výše zmíněných publikací Heleny Krejčové a Christiane Brennerové. Krejčová odkaz na zdroj svých informací neuvádí, patrně však bude shodný s odkazem Brennerové, která cituje článek z časopisu *Dnešek* z 8. ledna 1948.²⁰ Údaje v tomto článku jsou na rozdíl od Placákovy knihy velmi přesné a sdělují následující fakta:

Celkem na třinácti místech nebyli pachatelé ničení židovských hřbitovů, synagog a modliteben nalezeni.²¹ V Brně, Hodoníně, Kolíně, Libochovicích, Ivanovicích na Hané a v Nosetíně u Tábora se vandalismu dopustila místní nedospělá mládež a děti. V Miroticích u Písku tento čin údajně spáchali bývalí příslušníci Vlajky. V Jemnici a Lázních Kynžvart byly během nacistické okupace hřbitovní kameny použity k dláždění ulic. Zatímco se v Jemnici snažili kameny z dláždění po válce odebrat, v Kynžvartu na to údajně neměli finanční prostředky. V Mariánských Lázních byly v září 1945 kameny z židovského hřbitova také použity k dláždění ulic, za což byl národní správce odpovědné firmy odsouzen podmíněně na jeden rok odnětí svobody a úhradu vzniklé škody. V obdobném případě v Trutnově byl národní správce omilostněn, protože údajně jednal v dobré víře, jelikož kameny byly řádně zaplacený jeho

20 HORSKÝ, Antonín: ...a na hřbitově pásli dobytek. In: *Dnešek*, roč. 2, č. 40 (8.1.1948), s. 633–635.

21 Jednalo se o Rousínov, Slavkov, Podivín, Dvůr Králové, Žamberk, Karlovy Vary, Horažďovice, Vlachovo Březí, Vlašim, Luži u Pardubic, Běštín u Příbrami, Jičín a Ústí nad Labem.

předchůdcem. V obci Velké Hleďsebe jistý občan použil náhrobní desky ze hřbitova k opravě svého domu. K činu se přiznal, litoval jej a sliboval desky vrátit. Tolik tedy řeč faktů. Ani v jednom případě není v článku uvedeno, že s poničením židovských hřbitovů měla cokoli společného KSČ. Pouze jednou je uvedena politická příslušnost údajných pachatelů, bývalých příslušníků Vlajky. Domnívám se, že už není co dodávat. Dávat do souvislosti poválečnou politiku KSČ a poničení židovských hřbitovů je zcela mimo fakta.

Znovu se Placák k antisemitské politice KSČ vrací na stranách 136 a 137 a jeho argumentace už je na první pohled věrohodnější. Komunistický antisemitismus tu dokládá na případech zrušení národních správ tří podniků v roce 1947. Tyto podniky, na které byla po skončení války uvalena národní správa, měly být navráceny původním židovským majitelům. Zaprvé se jednalo o textilní továrnu ve Varnsdorfu Emila Beera, který přežil válku v exilu v Anglii. Dále šlo o podnik na kovoobráběcí stroje Schmiedberger v Mohelnici bratrů Otto a Kurta Grätzových, kteří během války sloužili v československé zahraniční armádě. Třetím podnikem byla textilka Žid a spol. v Žamberku, která po smrti majitele Josefa Nettla v květnu 1938 připadla několika dědicům. Nacistický holokaust však z nich přežily pouze dvě Nettlovy dcery, které se navrátily z koncentračního tábora.

Petr Placák nejprve vcelku přesně popisuje situaci ve Varnsdorfu, v druhém odstavci se pak zabývá situací v Mohelnici a Žamberku. Dovolím si zde celý tento odstavec ocitovat, aby měl neznalý čtenář představu o argumentačním postupu autora: „Aby zabránili vrácení majetku židovským majitelům, použili komunisté podobný postup – včetně nátlaku ulice – například v Mohelnici, kde o vrácení majetku usilovali bratři Grätzové, kteří byli příslušníky západní armády, a zaměstnanci jejich továrny s navrácením souhlasili. Podobně organizovali komunisté protesty i v Žamberku proti sestrám Nettlovým, které nejen měly tu drzost, že se vrátily z nacistického koncentračního tábora, ač měly jako jiní Židé spořádaně zahynout, ale navíc si ještě troufaly dožadovat se zpět svého majetku – inu, Židéci! Národní správce, Němec-komunista, majitelkám, které se staraly o dvouměsíčního novorozence, vykázal kout v tovární hale.“ (s. 137)

Tolik tedy Petr Placák. Nejdříve si povšimněme tvrzení, že národní správce továrny v Žamberku, komunista Bohumil Žižka, vykázal dvěma přeživším Židovkám z koncentračního tábora s malým dítětem k obývání kout v tovární hale. Placák zde odkazuje na článek Heleny Krejčové, v němž o případu sester Nettlových stojí: „Nejen že továrnu se 160 zaměstnanci nedostaly zpátky, ale ani se nemohly nastěhovat do rodinné vily, protože tu obýval původně německý národní a později národní správce, kterým byla jedna a táž osoba. Tento národní správce vykázal oběma ženám s dvouměsíčním dítětem část traktu v prostoru továrny, do kterého uzavřel přívod vody, a zároveň nabídl tento objekt městu jako jesle pro děti.“²² Krejčová tedy nepíše nic o koutě v tovární hale, ale o traktu v prostoru továrny.

O zmíněném případě píše také Christiane Brennerová: „Dědičky podniku ze Žamberka, které se vrátily z koncentračního tábora, nedostaly zpátky firmu ani

22 KREJČOVÁ, H.: Český a slovenský antisemitismus, s. 163.

svůj dům, protože se proti nim dokázal prosadit správce nasazený Němci, který si v květnu počestil jméno a zůstal v úřadě. Obě ženy velmi podlým způsobem šikanoval a jejich manželům, kteří se po nějaké době také vrátili, zabránil nastoupit do jejich bývalého podniku na pozice dělníků s odůvodněním, že jsou 'podnikoví špioni'.²³ Ani Brennerová tedy „o koutě v tovární hale“ nic nepíše.

Helena Krejčová, Christiane Brennerová a další autoři čerpají informace o žamberském případě z článku novináře Michala Mareše, který o ubytování dvou žen a jejich malého dítěte po návratu z koncentračního tábora uvádí následující: „[Ženy] šly tedy tam, odkud vyšly, do svého domu. Tam seděl napevno pan 'Žižka'. Nejprve se pokusil o nabídku, že dědičkám bude dělat i nadále ředitele [podniku]. Ty v neznalosti odpověděly, že nemohou nikoho určit, že celé věci nerozumějí, že by nejprve potřebovaly střechu nad hlavou, klid a potraviny. Lidumilný pan Žižka se změnil ... zakázal těmto ženám i přístup do zahrady, aby si tam po několika letech na svém majetku natrhaly trochu ovoce. Pan Žižka ... si samozřejmě ponechal vilu Nettlovu pro sebe. Úřady však s porozuměním přidělily nešťastnicím jiný obytný trakt na pozemcích Nettlovy továrny.“²⁴

Nyní tedy můžeme shrnout. Michal Mareš v původním článku píše o ubytování dvou žen a malého dítěte v „obytném traktu na pozemcích Nettlovy továrny“. Tuto informaci zkreslila Helena Krejčová, která neurčitě píše o „traktu v prostoru továrny“. Placákovo následné tvrzení o „koutě v tovární hale“ však už nemůžeme považovat za pouhé zkreslení, ale za čirý výmysl.²⁵

Nyní se zaměříme na souhrnné Placákovo tvrzení, tedy že se KSČ snažila zabránit navrácení majetku původním židovským majitelům. Tento postup hodnotí Placák jako důkaz antisemitské politiky KSČ, a tedy znak fašismu. Celá problematika je však mnohem složitější, než jak ji představuje. Jelikož zde není prostor pro důkladnější rozbor, uvedme alespoň základní fakta: Již v roce 1946 se vedení KSČ a Ústřední rada odborů shodly na tom, aby takzvané konfiskáty nebyly přidělovány jednotlivcům, ale aby byly připojeny k už existujícím národním podnikům, případně národním výborům nebo družstvům. Stejně tak KSČ a ÚRO nesouhlasily s restitucí konfiskátů původním majitelům a v tomto směru vydaly příslušné oběžníky. Navíc od roku 1947 KSČ postupně přehodnocovala svou dosavadní hospodářskou politiku. Vedení strany začalo uvažovat o další vlně znárodnování, diskutovalo se o podnicích s více než padesáti zaměstnanci. S tím vším však už národní socialisté, lidovci a slovenští demokraté nesouhlasili. V tomto světle se dané kauzy jeví poněkud jinak. Demonstrace a stávky v režii KSČ proti navrácení podniků původním majitelům nebyly výrazem

23 BRENNEROVÁ, Ch.: *Mezi Východem a Západem*, s. 169.

24 MAREŠ, Michal: Jiný diktátůrek: ze Žamberka. In: *Dnešek*, roč. 2, č. 15 (10.7.1947), s. 232–234.

25 Článek Michala Mareše je také otištěn v knize jeho novinářských reportáží *Přícházím z periferie republiky* (Praha, Academia 2009, s. 403–411). Mareš obvinil národního správce Bohumila Žižku z řady dalších nekalostí. Údaje z článku přebírají všichni pozdější badatelé. V uvedené knize je však také otištěn článek Karla K. Krejčího „Žamberské houpačky Michala Mareše“ (s. 415–421), otištěný původně v komunistické *Tvorbě* (roč. 16, č. 32 (6.8.1947), s. 617–619), který jednotlivá Marešova obvinění vůči Bohumilu Žižkovi vyvrací.

komunistického antisemitismu, ale projevem a důsledkem politických a hospodářských sporů v tehdejší vládě Národní fronty. Komunisté a odbory neiniciovali protesty pouze ve třech zmíněných „židovských“ podnicích, ale také v řadě dalších, které měly být restituovány do rukou původních „nežidovských“ majitelů. Je pravda, že protesty ve Varnsdorfu byly provázeny lživými výroky ze strany protestujících dělníků, tisku a místních funkcionářů KSČ. Pokud byl ale Emil Beer v tisku napadán, tak jako „asociální fabrikant“ a „germanizátor“, nikoli jako Žid.

To byla jen malá ukázka autorovy nepřijatelné metody práce. Petr Placák převzal některé informace z publikací Heleny Krejčové a Christiane Brennerové, naložil s nimi však podle své libovůle a zcela přitom opominul obecné závěry, ke kterým autorky dospěly. Zaprvé, antisemitismus v poválečném Československu rozhodně nelze ztotožnit pouze s komunistickou stranou. Zadruhé je namísto otázka, zda je možné o antisemitismu v těchto souvislostech vůbec hovořit. Helena Krejčová ve svém článku zmínila vedle událostí ve Varnsdorfu, Žamberku a Mohelnici také mnoho dalších případů a její závěr zní: „Přesto je sporné, zda tyto projevy máme považovat za antisemitské, neboť hlavním motivem zde bylo získání a udržení majetku, od vil v soukromých rukách po továrny v národní správě.“²⁶ Jako antisemitskou hodnotí Krejčová především tiskovou kampaň, která jednotlivé případy provázela. Všechny zmíněné případy mají také společného jmenovatele: Židé nebyli perzekvováni z rasové nebo náboženské pohnutky, ale jako údajní Němci. K podobnému závěru došla také Christiane Brennerová, podle které xenofobní chování a výroky vycházely z českého nacionalismu, odmítajícího odlišnost. Židé tak byli z českého národa vylučováni buď v národní konotaci jako „Němci“, nebo v sociální jako „kapitalisté“.²⁷ Vůbec se pak nejednalo o otázku rasovou, jak ji ve svém učení hlásali nacisté.

Na úplný závěr si dovoluji tvrdit, že tak jako jsem se podrobněji zaměřil na otázku antisemitismu, dala by se důkladně rozebrat i ostatní dílčí témata Placákovy knihy. Závěr by však byl stejný a konstatoval by zavádějící, nepřijatelné metody autorovy práce. Kniha *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát* není podle mého názoru nikterak přínosná, nesplňuje parametry vědecké práce a vůbec není relevantní k odborné diskusi.

26 KREJČOVÁ, H.: Český a slovenský antisemitismus, s. 163.

27 BRENNEROVÁ, Ch.: *Mezi Východem a Západem*, s. 172 n.

Recenze

Tito bez příkras a předpojatosti

Mimořádná historická biografie jugoslávského státníka

Jan Pelikán

GOLDSTEIN, Ivo – GOLDSTEIN, Slavko: *Tito*. Zagreb, Profil 2015, 911 stran, ISBN 978-953-313-417-8.

Většina nekrologů publikovaných po smrti Josipa Broze Tita přiřazovala zesnulého k velikánům světové politiky dvacátého století. Titovo hrdinství za války, vojevůdcovský talent, statečný odpor vůči sovětskému tlaku, zásluhy na oslabení nacionálního napětí v Jugoslávii a na jejím nesporném ekonomickém rozvoji přitom nevzpomínali jen jugoslávští publicisté věrní autoritativnímu režimu, ale vyzdvihovali je také početní renomovaní komentátoři na Západě. Za necelé desetiletí však už bylo vše jinak. Jugoslávie se začala hroutit, její rozpad přerostl v první válečný konflikt v Evropě po druhé světové válce. Na Tita se tak počalo i na Západě nahlížet převážně jako na zakladatele a dlouholetého vládce státu, který krátce po jeho smrti v krvavých křečích umíral. V nástupnických státech bývalé Jugoslávie mizely Titovy sochy, po něm pojmenované ulice a náměstí měnily názvy. Tito přestal patřit k nejúspěšnějším vojevůdcům a státníkům dvacátého století a začal být řazen do stejné kategorie jako Nicolae Ceaușescu, Todor Živkov a další obskurní vůdci zaniklého východního bloku. Ve všech národních prostředích bývalé Jugoslávie se silně ujala teze, že právě proti němu byl Tito bytostně zaměřen, že jeho působení zlovolně směřovalo vlastně jen k tomu, aby právě tento národ co nejvíce poškodil.

Za těchto okolností Titovy osudy historiky příliš nezajímaly. Na Západě od rozpadu Jugoslávie vyšly tři prostřední, výkladově málo inovativní biografie, které obsahují mnoho faktografických chyb.¹ Z historiků působících v nástupnických státech bývalé Jugoslávie se jako první o Titovu seriózní biografii před pěti lety pokusil slovinský badatel Jože Pirjevec.² Jeho objemná kniha jistě stojí za přečtení, nalezneme v ní mnoho zajímavých postřehů. Pirjevec se však při jejím psaní neopíral vždy o relevantní pramennou základnu, a zejména ve druhé polovině pak jeho životopis Tita ztrácí na interpretační soudržnosti a přesnosti.

První Titův životopis v chorvatském prostředí, ze kterého zakladatel federativní Jugoslávie a její dlouholetý prezident pocházel, tak až skoro čtvrtstoletí po rozpadu Jugoslávie a pětadvacet let po Titově smrti vydali Slavko a Ivo Goldsteinovi. Starší z nich, nedávno zesnulý Slavko, nebyl profesí historik. Pracoval jako novinář a filmový scenárista a na počátku devadesátých let byl předsedou Sociálně-liberálního svazu, jedné ze dvou tehdy nejvýznamnějších chorvatských nekomunistických stran. Jeho syn Ivo absolvoval v roce 1979 na záhřebské filozofické fakultě studium historie, kde začal také krátce poté vyučovat. Až takřka do konce devadesátých let se vědecky orientoval na raně středověké dějiny. Poté se sice jeho zájem přesunul k historii dvacátého století, zabýval se však především dílčími tématy, jako byly osudy chorvatských Židů či historie Záhřebu v období existence Nezávislého státu Chorvatsko. Mladší z Goldsteinů vydal i několik syntéz chorvatských dějin. V nich však neprokázal, zvláště v pasážích věnovaných moderním dějinám, přílišnou interpretační bystrost, a zejména autorskou a společenskou statečnost.³ Když Goldsteinovi společně

- 1 PAVLOWITSCH, Stevan K.: *Tito, Yugoslavias Great Dictator: Reassessment*. London, C. Hurst & Co. 1992; RIDLEY, Jasper: *Tito: A Biography*. London, Constable & Co. Ltd. 1994; SWAIN, Geoffrey: *Tito: A Biography*. London – New York, I. B. Tauris 2011.
- 2 PIRJEVEC, Jože: *Tito in tovariši*. Ljubljana, Cankarjeva založba 2011 (k tomu srv. mou recenzi v tomto časopise: PELIKÁN, Jan: Tito po slovinsku: Na podstatnou biografii jugoslávského vůdce teprve čekáme. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 344–349).
- 3 Viz např. GOLDSTEIN, Ivo: *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*. Zagreb, Novi Liber 2010 (k tomu srv. mou recenzi v tomto časopise: PELIKÁN, Jan: Soudobé chorvatské dějiny v zasetí nacionálních přístupů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 3–4 (2012), s. 571–575).

ohlásili záměr vydat velkou Titovu biografii, vyvolalo to nemalou skepsi, kterou umocňovala skutečnost, že staršímu z nich bylo v době vydání 87 let a mladší již dva roky působil jako chorvatský velvyslanec ve Francii.

Úvodní dvě kapitoly devítisetstránkové biografie, které zachycují životní pouť Josipa Broze od jeho narození dne 7. května 1892 v severochorvatské vesnici Kumrovec až do března 1935, kdy jako již téměř třiačtyřicetiletý muž poprvé přijel do Moskvy a začal zde jako nikterak významný funkcionář Komunistické strany Jugoslávie pracovat v balkánském sekretariátu Kominterny, čítají pouhých pětadesát stran. Autoři programově rezignovali na dohledávání případných dalších dosud neznámých – se vši pravděpodobností jen zcela nevýznamných – údajů, kterými by snad mohli doplnit známé, relativně skoupé informace o dětství, mládí a letech časně zralosti a dospělosti Josipa Broze. Starší z Goldsteinů, který je uveden jako autor prvních tří kapitol, zachycujících období do roku 1941,⁴ výkladově úsporně, ale přehledně, čtivě, jasně, korektně a hodnověrně vykresluje období, které tvořilo skoro polovinu života budoucího revolucionáře, vojevůdce, politika a státníka. Správně ve výkladu zdůrazňuje dva z klíčových formativních momentů, které výrazně ovlivnily Brozův osobnostní profil: svízelné sociální poměry, v nichž vyrůstal, i nikterak harmonické rodinné prostředí, které mu přestalo být odpovídajícím zázemím již v raném mládí, kdy na skoro tři dekády *de facto* ztratil domov. Goldsteinové věrohodně, se znalostí širších historických souvislostí líčí Brozova léta učňovská a tovaryšská, zákopy první světové války, zajetí, dobrodružné osudy za ruské revoluce i návrat ze západní Sibiře do vlasti v roce 1920. Broz se tehdy snažil bez prostředků a bez větších vyhlídek na cizí pomoc vybudovat základní existenci pro sebe a svou ruskou, v době příjezdu do Jugoslávie jen šestnáctiletou manželku a rychle se rodící a – až na jednoho syna – stejně rychle umírající děti. Autoři implicitně odmítají tvrzení – často frekventované v postjugoslávské publicistice po roce 1990 – zpochybňující Brozův tehdejší zájem o politiku, jeho jasnou inklinaci k levicovému hnutí a sympatie k ruské revoluci. Goldsteinové naopak načrtávají souvislou křivku vývoje Brozových názorů a postojů od předválečného období přes revoluční Rusko až k počátkům funkcionářské kariéry v polovině dvacátých let. Jeho přerod z dělníka těžce vydělávajícího na vlastní živobytí v profesionálního revolucionáře nevnímají jako výsledek nahodilých okolností, ale jako v podstatě logické vyústění dosavadních Brozových životních osudů. V této souvislosti zdůrazňují nejen Brozovu přirozenou inteligenci či jazykové nadání, ale i jeho – byť pochopitelně parciální – znalosti krásné i odborné literatury. Poukazují též na jeho komunikační schopnosti a sociální inteligenci. Broz v jejich dosti přesvědčivé interpretaci není v roce 1928 lokálním, začínajícím funkcionářem tehdy v podstatě marginální komunistické strany, ale již zralým, organizačně schopným, přesvědčeným, nikoliv však zaslepeným, ale vlastní hlavou myslícím revolucionářem, který si za krátkou dobu dokázal získat vysoké renomé v prostředí jugoslávské radikální levice. Goldsteinové tedy, zřejmě správně, nevidí příčiny Brozova až závratného

4 Pod dalšími kapitolami je podepsán jeho syn. V recenzi kvůli zjednodušení jejich autorství nerozlišuji.

vzestupu v hierarchii Komunistické strany Jugoslávie, v jejímž čele stanul ani ne deset let poté, co v roce 1928 získal první, nikterak významnou stranickou funkci člena městského výboru KSJ v Záhřebu, jen v kontaktech s vlivnými funkcionáři, jež navázal během pětiletého věznění v letech 1928 až 1933, ani pouze ve výhodném kádrovém profilu, který přesně odpovídal stalinským kritériím, ani ve vyústění hrůzných nahodilostí personálních rošád kominternovské Moskvy ve druhé polovině třicátých let, v nichž neúspěšní až na výjimky mířili na popraviště.

Nemáme pochopitelně tolik prostoru, abychom mohli podobně detailním způsobem referovat i o dalších kapitolách mimořádně rozsáhlého díla. I o nich až na malé výjimky platí totéž co o dvou úvodních kapitolách. Výklad je promyšlený, koncepční, mimořádně zasvěcený, jasně strukturovaný, srozumitelný a neobvykle čtivý. Když se autoři věnují privátnímu životu Josipa Broze Tita, jeho vlastnostem, rodinnému prostředí, láskám a manželkám, nikdy nesklouzávají k povrchnostem či snad k bulvárnímu pojetí výkladu. Životní osudy Tita jsou od počátku čtyřicátých let neoddelitelně propleteny s dějinami Jugoslávie. Každému Titovu biografovi tak hrozí nebezpečí, že namísto životopisu jugoslávského státníka napíše dějiny jugoslávského státu. Goldsteinové, kteří si toto úskalí zjevně uvědomovali, však dokázali daný žánrový charakter díla zachovat. V celé knize velmi obratně, přehledně, bez opakování či chronologických odboček propojují líčení Titova veřejného působení, jeho osobních trampot a radostí s výkladem o politickém, ekonomickém a sociálním vývoji Jugoslávie.

Ač to autoři nikde v recenzované biografii explicitně neuvádějí, je zřejmé, že programově rezignovali na rozsáhlejší archivní výzkum. Vysokou informační i analytickou kvalitu textu to však – snad až na kapitoly o posledních patnácti letech Titova života, pro něž je okruh publikovaných pramenů i počet kvalitních titulů sekundární literatury stále dosti omezený – zásadnějším způsobem nesnižuje. Otec a syn Goldsteinové soustavněji rešerši nevydaných dokumentů, která by vyžadovala dlouhá léta úsilí, plně vynahrazují znalostí většiny příslušných titulů memoárové i sekundární literatury. Velmi dobře se orientují i v záplavě publicistických textů věnovaných Titovým životním osudům. Jako instruktážní příklad pro proseminární výuku by mohl posloužit způsob, jakým dokáží pracovat s odbornými texty, žurnalistickými články, Titovými sebranými spisy, a zvláště se vzpomínkami jeho současníků. Obdivuhodná je především skutečná, nikoliv pouze vnějšková nezaujatost a schopnost maximálně využít i textů autorů, s jejichž hodnotícími soudy se Goldsteinové neshodují. Za zmínku například stojí, že autoři často odkazují – zejména v pasážích věnovaných obdobím čtyřicátých a padesátých let – na několika-svazkové memoáry Milovana Djilase⁵ a obtížně žánrově zařaditelné životopisné dílo

5 DJILAS, Milovan: *Der junge Revolutionär: Memoiren 1929–1941*. Wien – München, Molden 1979; TÝŽ: *Besudna zemlja*. Beograd – Podgorica, Štampar Makarije – Oktoih 2005; TÝŽ: *Revolucionarni rat*. Beograd, Književne novine 1990; TÝŽ: *Razgovori sa Staljinom*. Beograd, Književne novine 1990; TÝŽ: *Vlast i pobuna*. Beograd, Književne novine 1990; TÝŽ: *Druženje s Titom*. Beograd, Milovan Djilas i Momčilo Dorgović 1990.

Titova dávného spolupracovníka Vladimira Dedijera.⁶ Vracejí se tedy ke knihám, které byly až do konce osmdesátých let pro balkanisty hlavním zdrojem informací o moderních dějinách Jugoslávie. Na rozdíl od výše vzpomenutého historika Jožeho Pirjevce, který ve svém velmi solidním, ale nikoliv excelentním Titově životopisu mnohdy od Dedijera mechanicky přebíral neproověřené informace, Goldsteinové až na drobné výjimky přistupují k těmto opusům – stejně jako k dalším vydaným dokumentům a sekundární literatuře – nejen s příkladnou kritičností, ale dokáží je s odstupem skoro čtyřiceti let i nově číst a nalézat skryté souvislosti. Byť je zjevné, že jsou jim – k Titovi často kritické – názory Milovana Djilase blízké, neváhají opakovaně upozornit, že některá jeho hodnocení jsou k Titovi příliš přísná, či že mu dokonce křivdí.

Již v období federativní Jugoslávie, a zvláště pak na přelomu let osmdesátých a devadesátých se v žurnalistice objevila záplava senzacechtivých tvrzení o Titových privátních osudech, o jeho sepětí se zahraničními mocnostmi či o jeho pečlivě skrývané averzi k tomu či onomu národu Jugoslávie. Některá z nich pronikla i do odborné literatury. Bulvárním způsobem se například probíraly Titovy rodinné poměry, v mnohých obdobích jeho života neuspořádané, jeho údajně egoistický vztah k ženám, sklon k hromadění majetku, hédonistický životní styl, prosazování chorvatských šovinistických postojů, či naopak sympatie k srbskému nacionalismu. Význam Titova dějinného odkazu byl zpochybňován tvrzením, že se jako agent sovětských tajných služeb podílel na popravách údajných trockistů v zázemí republikánského Španělska či že se do čela Komunistické strany Jugoslávie a potom do nejvyšší jugoslávské státní funkce dostal jako osoba těsně spjatá se sovětským lidovým komisariátem vnitra (NKVD). Takové argumenty si nezadaly s nacistickou propagandou za druhé světové války, ale ani se sovětským mediálním tažením proti Titově Jugoslávii v době rozkolu mezi oběma státy. Objevovaly se však i názory zcela zpochybňující Titovu identitu. Podle nich sovětské tajné služby zkonstruovaly pro svého agenta vyslaného do Jugoslávie smyšlený životopis, který navazoval na osudy jednoho z chorvatských vojáků padlých či zmizelých v Rusku za první světové války. Goldsteinovi zjevně považovali za ztrátu času s těmito konstrukcemi i vyloženými smyšlenkami přímo polemizovat, nicméně implicitně mnohé z nich argumentačně podložně uvádějí na pravou míru. Seriózně vysvětlují například příčiny Titova nikoliv antipatického vztahu k luxusu, který se projevoval již před druhou světovou válkou a velmi se rozvinul od přelomu čtyřicátých a padesátých let. Neopomenou v této souvislosti připomenout, že jedním z motivů frakčních bojů v rámci vedení ilegální Komunistické strany Jugoslávie byly na tehdejší poměry více než solidní příjmy jejích nejvyšších funkcionářů. Autoři nepřímo vyvracejí teorie o Titově falešné identitě, argumentující především tím, že jugoslávský státník neovládal zcela korektně spisovnou srbochorvatštinu a jeho slovní projev, v němž se opakovaně objevovaly i rusismy, osciloval mezi několika nářečími srbochorvatského jazykového areálu. Objasnění, že charakter jeho verbálního projevu ovlivnily

6 DEDIJER, Vladimir: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 1–3. Beograd, Izdavačka Radna Organizacija „RAD“ 1984.

dlouhé pobyty v Rusku a stěhování mezi různými srbskými a chorvatskými regiony, je věčné, znalé a důvěryhodné.

Přesvědčivě a v některých pasážích až brilantně jsou napsány kapitoly věnované Titovu soukromému životu. Je přitom třeba mít na paměti, že každý badatel, který chce psát o Titově privátním světě, se bude potýkat, zvláště pro období do roku 1941, s nedostatkem relevantních pramenů. Tito po sobě nezanechal žádný soukromý archiv. Jako člověk žijící až do roku 1945 bez stálé domácnosti a dlouhá léta i bez domova neměl kde svou, pravděpodobně nijak četnou korespondenci a případné další písemnosti schraňovat. Od války pak Titova soukromá korespondence splývala s úřední, kterou jako vůdce odboje a pak jako nejvyšší jugoslávský představitel vedl.

Goldsteinovi v pasážích o Titově soukromí například poukazují na to, že se snažil být oběma svým synům oporou, ale zároveň důsledně dbal o to, aby nebyl obviňován z nepotismu. Obšírně vykreslují, aniž by to odvádělo čtenářovu pozornost k nepodstatným banalitám a aniž by text sklouzával k bulvárnímu žánru, i Titovy manželské a partnerské vztahy. S velkou empatií je například vyličen krátký svazek s Lucií Bauerovou, uzavřený v polovině třicátých let v temných kulisách Moskvy a záhy přerванý kvůli zatčení a popravě Titovy mladé manželky. Autoři správně konstatují, že jedním z důvodů uzavření sňatku byla Titova snaha zajistit rodinné zázemí pro syna Žarka, kterého s velkým úsilím vyhledal v jednom podmoskevském dětském domově, či spíše polepšovně. Se stejnou schopností neobyčejně pronikavého, ale kultivovaného vhledu do soukromých sfér autoři vykreslují i osudy poslední Titovy manželky Jovanky Budisavljevičové-Brozové. Seznamují čtenáře s jejím váháním, zda přijmout sice lákavou, ale z druhé strany v mnoha ohledech problematickou nabídku o více než třicet let staršího muže s rozháraným rodinným a partnerským životem. Přes velký věkový rozdíl i zdaleka nezanedbatelné odlišnosti v mentalitě či ve vzdělání bylo toto v pořadí již čtvrté Titovo manželství v prvních patnácti letech velmi šťastné a poskytovalo jugoslávskému státníkovi rodinné zázemí, které do svých šedesáti let kromě krátkých epizod vlastně nepoznal. Následnou manželskou krizi, vyúsťující ve faktickou rozlukou, autoři přesvědčivě vysvětlují jednak Jovančinými snahami zasahovat do personálních záležitostí, kterým Tito někdy po hádkách neochotně vyhověl, ale častěji je odmítal, jednak postupující duševní chorobou, jejíž léčení Jovanka odmítala. Důsledky jejích narůstajících paranoických stavů Titovo manželství devastovaly a nakonec vedly k jeho nočnímu útěku z prezidentské rezidence.

Jak již bylo řečeno, autoři přičítají rychlý vzestup postavení Josipa Broze v hierarchii komunistické strany především jeho schopnostem, pracovitosti a příznivé shodě okolností. Tito vždy rozhodně vystupoval proti frakčním bojům, i vzhledem k jeho vzdělání mu byly cizí ideologické, mnohdy scholastické diskuse, za kterými se často skrývaly pouze osobní zájmy. Goldsteinové však zároveň připomínají, že Tito byl tehdy přesvědčeným stalinistou, který nikdy nezpochyboval aktuální sovětskou interpretaci leninské doktríny. Kromě dělnického původu byly právě tyto postoje v aparátu Kominterny vnímány jako Titovo nesporné pozitivum, když se zde vedly úvahy, koho dosadit do čela Komunistické strany Jugoslávie po likvidaci jejího generálního tajemníka Milana Gorkiče ve stalinských čistkách. Goldsteinové

poznávají, že dokud nebudou v úplnosti přístupné archivy Kominterny a sovětských tajných služeb, nelze dát jednoznačnou odpověď na otázku, co stálo za Titovým jmenováním do čela strany. Zdůrazňují přitom, že Tito nepochybně měl značné osobní ambice, ale nehnal se bezhlavě za mocí, nebyl intrikánem. V hodnocení ostatních stranických funkcionářů, která na příkaz Kominterny musel psát, se na rozdíl od mnoha svých soudruhů snažil být zdrženlivý, vyhýbal se výmyslům a pomluvám. Autoři konstatují, že se stalinské čistky mnohdy zcela vymykaly jakékoliv logice, že velkou roli v jejich vyústění tedy hrála také náhoda, která přispěla k tomu, že Tito jako jediný z nejvyšších funkcionářů KSJ moskevský teror přežil.

Goldsteinové sice nikterak nepochybňují Titovu předválečnou bezvýhradnou identifikaci se stalinskou doktrínou, jeho názory a postoje ovšem vnímají v dobovém kontextu, kdy atraktivita těchto vposledku utopických koncepcí souvisela především se závažnými krizovými projevy kapitalistické modernizace, zejména se sociální nerovnostmi a velmi nízkým životním standardem většiny námezdně pracujících. Titova činnost v jugoslávské radikální levici podle autorů především reflektovala jeho přesvědčení o nezbytnosti zásadní změny společenských poměrů, zlepšení postavení nemajetných vrstev a koneckonců i jeho vlastní situace. Všechny další momenty ovlivňující před válkou a dlouho za války Titovy politické názory považují autoři za druhořadé.

V kultivovaně napsané kapitole věnované Titovým aktivitám v posledních předválečných letech autoři v zásadě shrnují doposud známá fakta a souvislosti. Správně poukazují na vysokou stylistickou kvalitu žurnalistických textů, které Tito tehdy skoro každodenně psal. Vyzdvihují i jeho velké organizační schopnosti či správný odhad při výběru spolupracovníků. Obojí nesporně přispělo k zásadnímu oživení činnosti Komunistické strany Jugoslávie, když se počet jejích členů během dvou tří let několikanásobně zvýšil. Pod Titovým vedením jugoslávští komunisté přestali být pouhou sektou, znovu oslovili i organizačně podchytili nejen dělnické vrstvy ve větších centrech, ale i významnou část mladší populace.

Poněkud povrchně, předpojatě, jednostranně a příliš opatrně jsou v této kapitole, ale i v celé knize vyloženy problémy související s národnostní otázkou. Při pozornějším čtení je patrné, že některé obecnější závěry a interpretace vývoje nacionálních vztahů Goldsteinovi formulovali tak, aby se jejich stanoviska nedostala do rozporu s tezemi považovanými v hlavním proudu chorvatského politického diskurzu za nesporné axiomy. Některé problémy pak autoři raději ponechávají stranou. Například novému přístupu k národnostní otázce, který Titovo vedení zaujalo koncem třicátých let, přiřkládají větší význam, než ve skutečnosti měl. Vytvoření národních organizací komunistické strany v Chorvatsku a ve Slovinsku tehdy sice nesporně předjímalo následnou federalizaci Jugoslávie, ale současně bylo především instrumentálním krokem. Komunistická strana Jugoslávie jím chtěla získat podporu etnik, která se cítila v jugoslávském království diskriminována či nelibě nesla privilegované postavení srbského národa. Goldsteinovi pomíjejí, že KSJ i poté zůstala přísně centralizovanou stranou a její národní organizace byly fakticky regionálními výbory plně podřízenými autoritě ústředí. Dostatečně nezdůrazňují, že paralelně s vytvářením

národních organizací se komunistická strana jednoznačně přihlásila k jugoslávské státní ideji a k obraně Jugoslávie proti zahraničním nepřátelům.

Obezřetný, v některých ohledech až opatrnický přístup k některým důležitým aspektům národnostní otázky, které byly úzce spjaty s Titovým životním příběhem, je ještě viditelnější v kapitolách o protifašistickém boji a paralelně s ním probíhající občanské válce. Autoři například vůbec nezmiňují skutečnost, že chorvatský nekomunistický odboj neexistoval a nositeli hnutí odporu v rozparcelované Jugoslávii, a to i v rámci historického chorvatského teritoria, byli srbští nacionalisté, a především Titem vedená radikální levice. Před neinformovaným čtenářem tak nejsou v knize ani načrtnuty nanejvýš komplikované – a s Titovými osudy těsně spjaté – souvislosti vzniku moderní chorvatské státnosti, která se za druhé světové války (stejně jako státnost slovinská či makedonská) společně s jugoslávským federalismem zformovala díky komunistickému partyzánskému odboji. Není tedy řečeno, že drtivou většinu příslušníků komunistické rezistence v Chorvatsku dlouho tvořili etničtí Srbové. Část z nich sem ustoupila v závěru roku 1941 ze Srbska, většina pocházela z Bosny a chorvatských regionů. Etničtí Chorvaté, především z Dalmácie, se ve větším počtu do levicové rezistence začleňovali až po kapitulaci Itálie. V partyzánských oddílech působících na chorvatských územích i tak ovšem zůstali až do konce války většinově zastoupeni Srbové. Goldsteinovi zřejmě usoudili, že explicitní vylíčení okolností vzniku moderní chorvatské státnosti, při němž hráli srbští bojovníci proti fašismu klíčovou úlohu, by bylo ve stále nacionálně neobyčejně zjitřené společenské atmosféře současného Chorvatska neakceptovatelné.

Zatímco problém chorvatského odboje autoři nejnovějšího Titova životopisu obcházejí, ve vztahu k četnickému odboji (ravnogorskému hnutí) se dopouštějí nejen manipulace s fakty, ale sklouzávají i ke zcela falešné interpretaci. Paradoxní je, že ohledně jugoslávského nekomunistického odboje, který byl z drtivé většiny tvořen srbskými sedláky a veden srbskými nacionalistickými důstojníky, takřka beze změn přebírají konstrukt titoistické historiografie, zrozený již během války se záměrem diskreditovat konkurenční odbojové hnutí. V rámci této interpretace Goldsteinové nevnímají četníky Dragoljuba Mihailoviče jako odbojové hnutí, ale zařazují je do jedné kategorie s ustašovci, Nedičovou administrativou v Srbsku, slovinskými bělogvardějci a dalšími podobnými seskupeními, explicitně kolaborujícími za druhé světové války s fašismem a nacismem. Četnické oddíly se bez jakékoliv pochybnosti během války dopustily bezpočtu etnicky motivovaných vražd i pogromů, při nichž přišly o život tisíce muslimských a chorvatských civilistů. Politické špičky četnického odboje počítaly s tím, že po vítězství ve válce vysídlí z vybraných částí Jugoslávie statisíce Muslimů a Chorvatů. Mihailovičovy jednotky mnohokrát uzavíraly účelová soulučenství s italskými okupanty a některé své akce koordinovaly i s německou armádou. Není také sporu o tom, že ve srovnání s partyzánskou rezistencí bylo ravnogorské hnutí výrazně pasivní a více než na akce proti okupantům se orientovalo na paralelně probíhající konflikt s komunistickým odbojem. Přes to všechno však byli četníci autentickým odbojovým hnutím, primárně spolu se státy protifašistické koalice bojovali proti mocnostem Osy a jejich spojencům. Koneckonců s nacisty jednal a uzavřel dílčí dohodu i Titův odboj. Goldsteinovi ji zcela správně hodnotí jako

taktický, ve složité situaci, v níž se tehdy partyzáni nacházeli, zcela pochopitelný a ospravedlnitelný krok. Pokud by se aplikovalo měřítko, jež použili Goldsteinové na četnický odboj, například také na řeckou a třeba i polskou rezistenci, v táboře kolaborantů by se ocitla nejen řecká nacionalisticky orientovaná protifašistická pravice, ale možná i Zemská armáda. Je navíc otázkou, nakolik byla defenzivní taktika četnického odboje zcela nerozumná, a to jak z pohledu civilních obětí, tak z hlediska strategických cílů v občanské válce s partyzány. V případě britské invaze na východní jaderské pobřeží, která byla až do jara 1944 jednou z reálných alternativ ofenzivních akcí protifašistické aliance, by se četnické jednotky, které se do té doby vyhýbaly bojům s wehrmachtem, nejen staly vítaným spojencem západních armád, ale s předpokládanou britskou a americkou pomocí by představovaly neobyčejně silného protivníka Titových partyzánů.

Nutno ovšem poznamenat, že Goldsteinové projeví ve vztahu k mnoha dalším otázkám citlivým pro chorvatskou společnost značnou autorskou odvahu a výklad o nich většinovému diskurzu nepřizpůsobují. V kapitolách věnovaných čtyřicátým letům se to například týká výkladu o represáliích, které prováděla nová státní moc pod vedením Tita bezprostředně po osvobození jednotlivých částí Jugoslávie, nebo pasáží pojednávajících o osudu blízkého Titova spolupracovníka, čelného funkcionáře KSJ chorvatského původu Andriji Hebranga. Obě záležitosti chorvatští pravicoví nacionalisté interpretují jako flagrantní příklady diskriminace a fyzického útisku Chorvatů v Titově Jugoslávii. Podle jejich výkladu komunistická moc bezprostředně po osvobození takřka plošně vraždila chorvatské civilisty, přičemž množství pobitých převýšilo počet umučených v největším ustašovském koncentračním táboře Jasenovac, podle některých interpretací i všechny oběti Pavličova režimu. Andriju Hebranga pak Tito interpreti vnímají jako člověka, který byl zavražděn, protože se snažil ochránit chorvatský národ před srbskými nacionalisty.

Citlivý problém masových represálií prováděných partyzány v posledních válečných měsících a bezprostředně po skončení bojů Goldsteinové vysvětlují – tak jako mnoho jiných, podobně závažných otázek – střídavě, věcně a kompetentně. Připomínají, že represe proti skutečným kolaborantům, nepohodlným osobám, ale i náhodně vybraným civilistům neměly nacionální podtext. V podzimních měsících roku 1944 a na jaře 1945 proběhly podle podobného modelu nejen v Chorvatsku, ale již dříve v Srbsku a také v Bosně a dalších regionech osvobozovaného státu. Ve Slovinsku a v Chorvatsku partyzáni popravovali i příslušníky četnických oddílů (tedy zpravidla Srby), kteří se v posledních týdnech války snažili přejít na území kontrolované britskou či americkou armádou. Na krutosti řadových partyzánů i jejich velitelů se podepsaly zážitky z nedávných bojů, násilná smrt mnoha jejich blízkých, ale i politická indoktrinace. Masové, soudně neprojednané popravy ustašovců, důstojníků a vojáků chorvatské armády i tisíců před partyzány prchajících civilistů ovlivnila také skutečnost, že i po podepsání příměří s nacisty elitní formace ustašovců před Titovou armádou nekapitulovaly. V bojích s nimi, které byly vůbec posledními bitvami druhé světové války na evropských válčištích, padly ještě stovky partyzánů. Goldsteinové zmíněné excesy označují za válečné zločiny, za které jsou Tito a jeho spolupracovníci zodpovědní. Dodávají však, že tento stín

padající na Tita nic nemění na skutečnosti, že ve válce stál na správné straně a bojoval v ní za správné cíle.

V podkapitole „Pád a likvidace Andrije Hebranga“ autoři potvrzují, že tento politik byl z pozice šéfa chorvatské organizace Komunistické strany Jugoslávie sesazen především proto, že se domáhal větších kompetencí pro stranické výbory jednotlivých částí federace, a tedy i pro Chorvatsko a sebe samého. Současně však připomínají, že odvolání z nejvyššího stranického postu v Chorvatsku neznamenal Hebrangův politický pád. Naopak byl okamžitě kooptován do politbyra Ústředního výboru KSJ a ocitl se tak mezi necelou desítkou Titových nejmocnějších spolupracovníků. Hebrangovo pozdější zatčení a popravu bez soudu Goldsteinovi hodnověrně dávají do spojitosti především s tím, že ho z dosud neobjasněných důvodů začal brzy po válce preferovat Stalin. Titovi tato skutečnost neunikla a svého potenciálního konkurenta z nejužšího vedení strany odstranil. Hebrangův etnický původ či jeho údajná snaha chránit Chorvatsko před Srby a unitaristy v tom nehrály žádnou roli. (Goldsteinovi opomněli uvést, že k Hebrangovu odvolání přispěla i jeho doktrinářstvím ovlivněná nekompetentnost při řízení hospodářství, za které byl v rámci jugoslávského vedení zodpovědný.) Jeho osud se pak naplnil ve dnech, kdy Stalin začal otevřeně usilovat o Titovo svržení. Autoři správně uvádějí, že Hebrangovo zatčení a popravu bez soudu musel Tito bezpochyby schválit. Poněkud spekulativně – mimo jiné s poukazem na to, že přes své prostředníky posléze pomáhal Hebrangově vdově a jeho synům – pak konstatují, že po skončení roztržky se Sovětským svazem Tito osudu Hebranga, který mu byl podle všeho lidsky velmi blízký, litoval.

V souvislosti s předcházejícími třemi, čtyřmi kontroverzními tématy jsem naznačil, že seriózní objasňování mnoha otázek dějin dvacátého století vyžaduje od chorvatských historiků nemalou dávku autorské odvahy. Interpretace moderních dějin nadále poutají v dnešním Chorvatsku mimořádnou společenskou pozornost. Tu nelze srovnat nejen s aktuálním zájmem české veřejnosti o moderní historii, ale ani s intenzitou společenských diskusí, které se o těchto problémech u nás vedly v devadesátých letech. S jen mírnou nadsázkou řečeno: Každý politický problém v Chorvatsku je i dnes takřka automaticky přenášen do roviny sporu mezi sympatizanty levicového (partyzánského) odboje a příznivců nacionalistických (velmi často ustašofilních) politických proudů. Naopak takřka každá diskuse o moderních dějinách se v Chorvatsku politizuje a přerůstá ve spor příznivců dějinného odkazu partyzánů a jejich odpůrců. Mimořádně politizovanou záležitostí tak například stále zůstává účast a obsah projevů přednesených na každoročně konaných pietních shromážděních k uctění památky umučených vězňů v Jasenovaci či obětí masakrů v okolí Bleiburgu. V tomto kontextu je logické, že se spory samozřejmě týkají i Titova odkazu. Krátce předtím než kniha Goldsteinových vyšla, se v chorvatských médiích z různých úhlů pohledu probíralo rozhodnutí nově zvolené prezidentky Kolindy Grabar-Kitarovičové odstranit z jedné místnosti svého úřadu Titovu bystu, kterou tam ještě na počátku devadesátých let po vyhlášení samostatnosti Chorvatska nechal vystavit Franjo Tudjman. Velké spory jen o několik měsíců později vyvolalo rozhodnutí městských zastupitelů v Šibeniku odstranit Titovo jméno z názvu největšího

náměstí tohoto dalmatského města. V největším záhřebském koncertním sále se nedávno za značného zájmu veřejnosti konala až hystericky vedená diskuse s příznačným názvem „Etický soud s Josipem Brozem Titem a Zoranem Milanovićem“.⁷

Kapitoly věnované válce, odboji, konfliktu s četnickým hnutím, revoluci a osvobození Jugoslávie tvoří skoro čtvrtinu textu Titovy biografie. Tak velký rozsah výkladu o událostech, které se odehrály v pouhých čtyřech letech jeho života, není dán jen jejich důležitostí a mimořádnou složitostí. Goldsteinovi viditelně zohlednili i to, že je považují z hlediska Titova odkazu za jednoznačně nejvýznamnější. Při líčení válečných let zůstávají k Titovi kritičtí, podrobně si všímají jeho negativních kroků a rozhodnutí. Čtenář se tak mimo jiné dozví o nařízeních, na jejichž základě partyzáni popravovali za války údajné trockisty, nebo o Titově nezlomném přesvědčení, že Sovětský svaz po nacistickém útoku nejdéle do dvou tří týdnů přejde do protiofenzivy. Goldsteinové se nevyhýbají ani krutostem páchaným partyzánskou armádou za války. Správně konstatují, že Tito mnohé masakry organizoval, jiné schválil a o dalších věděl. Připomínají však, že represe prováděné partyzány nikdy neměly etnický podtext, že násilí nebylo pro Tita tehdy ani nikdy později obsesí. Rozhodnutí o jeho použití se snažil racionalizovat. V textu, v němž jsou velmi dobře vykresleny hrůzy války, autoři líčí mnohá složitá až osudová dilemata, která Tito musel v těchto letech řešit. Jedním byla péče o stovky a posléze tisíce zraněných a nemocných bojovníků, která značně omezovala operativnost partyzánů. Titova lidskost, kterou ve vztahu k handicapovaným bojovníkům projevoval, opakovaně vystavila jeho armádu nebezpečí katastrofální porážky.

Goldsteinové nijak nezastírají, že Tito během války učinil mnoho chybných rozhodnutí, byť jako bývalý desátník rakousko-uherské armády, který neměl – snad kromě nedoložené účasti v tajném kominternovském kurzu pro budoucí partyzány – žádnou odbornou průpravu, projevil pozoruhodné velitelské nadání. Připomínají, že ve většině takzvaných nepřátelských ofenziv, které byly titoistickou historiografií líčeny jako vítězství partyzánů, utrpěla Titova armáda porážky. Výstižně však dodávají, že Tito po čtyři roky prohrával jednu bitvu za druhou, ale ve válce triumfálním způsobem zvítězil. Bez jakékoliv pochybnosti autoři považují Titova válečná léta za vrchol, kterého dosáhl jako revolucionář, politik i jako člověk. Přes všechny omyly a porážky se v roce 1941 vydal cestou, k níž nebyla lepší dějinná alternativa. Do určité míry však i platí, že se chopil úkolu, který by jiný těžko splnil lépe. Tito vyvedl Jugoslávii z války na straně vítězných velmocí a porazil domácí konkurenty, jejichž představy o poválečném uspořádání nebyly lepší než koncepce, kterou prosazoval on sám. Z neznámého revolucionáře, který před válkou vedl nelegální organizaci nečítající více než několik tisíc členů, se bez cizího přičinění po necelých čtyřech letech stal světově uznávaným vojevůdcem a státníkem.

Goldsteinové dále vyzdvihují Titovu nespornou zásluhou na ztlumení nacionálního napětí. Způsob řešení národnostní otázky, který zvolil, výrazně oslabil etnickou diskriminaci a přinesl jihoslovanským národům státnost. Na tom nic neměnila

7 Zoran Milanović byl tehdy předsedou chorvatské sociální demokracie a předsedou chorvatské vlády.

skutečnost, že Tito prosadil stalinský typ státu, o jehož správnosti byl nezlomně přesvědčen. Autoři se nezdráhají v tomto ohledu vyslovit i některé kontroverzní závěry a hodnocení. Patří mezi ně například konstatování, že Titova charakteristika prvních poválečných parlamentních voleb, které probíhaly na podzim 1945 již veskrze podle stalinského modelu, jako nejdemokratičtějších v historii jugoslávských národů nebyla zase tak daleko od pravdy, vezmeme-li mimo jiné v potaz, že se jich poprvé mohla zúčastnit i ženská část populace. Ač to zní dosti paradoxně, odmyslíme-li si předlitavské volby ve Slovinsku, Dalmácii či Istrii, mají Goldsteinovi v jistém smyslu pravdu.

I kapitoly o Titových poválečných osudech charakterizuje vyváženost, znalost, důvěryhodnost. Goldsteinovi nemají pochyby o tom, že Tito jako nejvyšší autorita budoval státní systém přesně podle stalinského modelu. Lze se s nimi shodnout na tom, že do počátku padesátých let byla Jugoslávie kvazifederací s mnoha prvky totalitního státu. Následné reformy nic nezměnily na tom, že Tito stál až do konce života v čele autoritativního režimu. Autoři uvádějí, že na rozdíl od dalších zemí formujícího se východního bloku nebyl v Jugoslávii přítomný státem podporovaný antisemitismus a nekonaly se zde (kromě takzvaných dachauských procesů ve Slovinsku) režimem zfabrikované politické procesy, při nichž by byli popravováni bývalí revolucionáři. Na to lze namítnout, že ani v socialistickém Bulharsku, kde stejně jako v Jugoslávii žila relativně malá židovská komunita, režim nepodporoval antisemitismus. Můžeme také poznamenat, že stalinské monstrprocesy byly v zemích sovětské zájmové sféry organizovány až po roce 1948 a Titův režim inscenací dachauských procesů ostatní státy naopak předstihl. Potenciální přípravu dalších procesů poté zastavila roztržka se Stalinem. Souhlasit lze naopak s tím, že na rozdíl od situace v Sovětském svazu nebyl ve federativní Jugoslávii nikdy žádný z národů privilegován. K tomu lze dodat, že byly odstraněny i takřka veškeré projevy etnické diskriminace. Goldsteinovi správně konstatují, že Titem vytvořený jugoslávský federalismus zbavil Chorvaty a Slovinců unitaristického a velkosrbského tlaku, dal Slovincům a Makedoncům (ale i Chorvatům) státnost a příslušníci srbského národa měli – naprosto správný – pocit, že bez ohledu na federativní charakter Jugoslávie žijí společně v jednom státě,

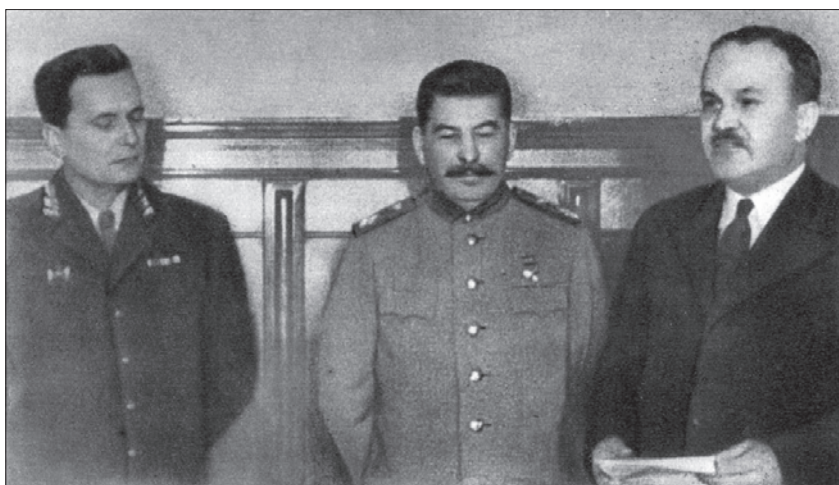
Josip Broz Tito se samopalem jako partyzánský velitel v jugoslávských horách (foto www.histomil.com)

který jako celek mohou považovat za svou vlast. Srbové žijící v Chorvatsku a Bosně navíc měli v těchto republikách status státotvorného národa.

Při líčení příčin konfliktu se Stalinem Goldsteinovi v zásadě parafrázují teze a závěry, které již před více než šedesáti lety vyslovil Vladimír Dedijer a po něm je v různých obměnách opakovali další historikové. To však neznamená, že by v těchto pasážích ztratil výklad na atraktivitě a serióznosti. Soudím, že autoři – v Dedijerově manýře – přeceňují závažnost neshod a rozporů, ke kterým mezi Titovým vedením a Stalinem od počátku války do propuknutí roztržky docházelo. Mají za to, že napětí mezi Moskvou a Bělehradem kontinuálně rostlo, až vyústilo ve Stalinovo rozhodnutí zbavit se Tita. Čtenář tak může nabýt dojmu, že Stalin roztržku připravoval od roku 1944 a možná již dříve. Jako důvody neshod Goldsteinové mimo jiné uvádějí pod povrchem doutnající spor o reálný přínos partyzánské armády k osvobození Jugoslávie, početné excesy sovětských vojáků při osvobozování Srbska, jejichž oběťmi se staly tisíce civilistů, a dále příliš ambiciózní zahraniční politika Titovy vlády, která nelibě nesla malou či žádnou podporu Kremlu při realizaci svých plánů na zisk Terstu a jižních oblastí Rakouska. Naopak Stalin se obával, aby ho Titův konfrontační kurz nevtáhl do konfliktu se Západem. Zatímco tyto okolnosti mohly vnést do vztahů mezi Bělehradem a Moskvou jistou nelibost, další příčiny konfliktu uváděné Goldsteinovými byly zcela nepodstatné (například že Tito ve svých projevech stejně jako jugoslávský tisk údajně nedostatečně připomínali zásluhy Stalina a Sovětského svazu). Není také pravda, že by za neshodami byly snahy Kremlu přeměnit Jugoslávii v obilnici východního bloku, kvůli čemuž prý bránil její industrializaci. Toto tvrzení autoři přebírají – zřejmě Dedijerovým prostřednictvím – z jugoslávské propagandy, která takto po roce 1948 interpretovala sovětské (i československé) odmítání naprosto nereálných jugoslávských požadavků na dodávky strojních zařízení pro desítky nově budovaných továren.

Goldsteinovi ovšem správně pojmenovávají i důvody, které za roztržkou skutečně stály. Předně to byla Stalinova narůstající nespokojenost s modelem vztahů, které Tito navazoval se sousedními státy. Charakter těchto vazeb, zejména s Bulharskem a Albánií, byl v přímém rozporu s monocentrickým charakterem východního bloku, jak jej budoval Kreml. Neméně důležitou, možná že i klíčovou roli hrála skutečnost, že Stalin nelibě nesl Titovy úspěchy, díky nimž byl jugoslávský vůdce mnohem méně závislý na podpoře Moskvy než ostatní předáci států sovětské zájmové sféry.

Léta sovětsko-jugoslávského rozkolu Goldsteinové zcela správně interpretují jako druhý vrchol Titovy politické i státnické kariéry. Vyzdvihují Titovu rozhodnost a odhodlání, s nimiž Stalinovu tlaku čelil. Upozorňují i na jeho již dříve projevový politický instinkt, s jehož pomocí dokázal v době napětí s Kremlem, stejně jako v mnoha dalších podobně komplikovaných situacích, nalézat správná řešení a východiska. Za ně autoři zcela korektně označují rozhodnutí (přijatá hned na počátku roztržky) neustupovat v žádné důležitější otázce Stalinovu nátlaku a navázat pragmatickou spoluprací se Západem, Titův souhlas s tím, aby po rozchodu se stalinskou ideologií byl v Jugoslávii oživen myšlenkový odkaz mladého Marxe, a především jeho jednoznačnou podporu koncepci samosprávného socialismu. Goldsteinové připomínají, že Tito nikdy nebyl politickým teoretikem, ale opakovaně dokázal

Josip Broz Tito (vlevo) jako jugoslávský prezident se sovětským vůdcem Josefem Stalinem a ministrem zahraničí Vjačeslavem Molotovem v roce 1945 v Moskvě. O tři roky později Kreml ostrakizoval Jugoslávii jako černou ovci socialistického tábora

převzít nosný myšlenkový koncept, který připravili jeho spolupracovníci a který byl přínosem jak pro jeho vlastní politické a mocenské cíle, tak pro stranu a stát, jež řídil. K tomu však s odkazem na Djilasův postřeh výstižně dodávají, že se Tito a jeho nejbližší spolupracovníci zbavovali iluzí o stalinismu a o altruismu sovětských vůdců jen velmi klopotně.

V rámci pozitivního, v náznacích až oslavného výkladu o Titových osudech v letech roztržky autoři neopomíjejí ani stinné stránky kroků, které jugoslávský vůdce v tomto období učinil. Rozhodně nikoli na posledním místě se to týká krutých represí, kterým byli vystaveni lidé skutečně či jen domněle sympatizující se Stalinovou politikou. Goldsteinové jednoznačně – a správně – dovozují, že Tito vše podstatné o podobě těchto represivních opatření nejen věděl, ale nepochybně jejich zavedení i schválil. Operují přitom údajem o zhruba patnácti tisících vězněných takzvaných informbyrovcích v trestnici na ostrově Goli otok a v ženské věznici na ostrově Sveti Grgur. To je počet výrazně nižší, než uvádějí jiní autoři. Goldsteinové navíc opomíjejí další tisíce ze stejných důvodů perzekvovaných osob, které byly drženy v mnoha jiných vězeňských zařízeních. Neinformovaný čtenář se však z jejich výkladu především nic nedozví o možná nejhrůznějším aspektu perzekuce „informbyrovců“, tedy o tom, že byli nuceni pod nátlakem dozorců, ale zvláště mučením, jež prováděli jejich spoluvězni, odvolat své postoje a neobyčejně ponižujícím způsobem uznat správnost Titovy politiky.

Zavedení takzvaného samosprávného socialismu autoři hodnotí jako krok jednoznačně správným směrem, jeho reálný efekt ovšem nepřeceňují. Zdůrazňují, že reformy ve výsledku nepřinesly pracujícím žádné reálné kompetence. Připomínají

však, že paralelně se zaváděním samosprávného socialismu v Jugoslávii probíhala v padesátých a šedesátých letech jistá, nikoliv pouze kosmetická liberalizace a demokratizace, která měla ovšem jasné limity, vyplývající již ze skutečnosti, že ji prováděl Svaz komunistů Jugoslávie, který sám nebyl demokratický. K těmto závěrům lze podotknout, že – vnímáme-li tehdejší jugoslávskou realitu v dobovém a také regionálním kontextu a srovnáme-li stav lidských práv, rozsah tvůrčích a uměleckých svobod, četnost a přísnost postihů za nekonformní politické aktivity, etnickou toleranci nebo možnosti cestování do zahraničí – není tehdejší obraz Titova režimu v konfrontaci nejen s Bulharskem či Rumunskem, ale též s Řeckem, Španělskem a Portugalskem zdaleka špatný. Goldsteinové správně upozorňují, že Tito byl v padesátých letech i po část následující dekády přístupný liberalizačním reformám. Nikoliv zbytečně opakují, že byt zůstal přesvědčeným marxistou, který si navíc osvojil v jeho stalinské interpretaci, souhlasil s mnoha modernizačními opatřeními a většinou se s nimi i vnitřně identifikoval. Jako nesporně výstižný příklad Goldsteinové uvádějí Titův souhlas a podporu budování abstraktních pomníků obětem fašismu a hrdinům partyzánského odboje. Mnohé z nich dnes náleží nejen k vrcholům jugoslávského výtvarného umění, ale i evropské monumentální tvorby dvacátého století.

V zásadě velmi pozitivně autoři vnímají výsledky ekonomické modernizace Jugoslávie prováděné v padesátých a šedesátých letech. Dotyčná kapitola, která je ve srovnání s většinou ostatních částí knihy dosti popisná a tak i méně čtivá, mimo jiné vyzdvihuje růst životní úrovně, povznesení školství a zdravotnictví, zásadní zvýšení podílu městského obyvatelstva v jugoslávské populaci, podstatné změny životního stylu. V relativně dlouhém období sociálního klidu většina jugoslávských občanů vzhlížela k budoucnosti s nadějemi. Goldsteinové vnímají tyto úspěchy především jako důsledek Titem schválených ekonomických reforem. Nesdílejí názor některých badatelů, že klíčovým faktorem tehdejších hospodářských úspěchů Jugoslávie byla zahraniční pomoc, přicházející od roku 1956 i z východního bloku. Pozitivně hodnotí důsledky rozpuštění zemědělských družstev, ke kterému se Svaz komunistů Jugoslávie odhodlal v roce 1953. Správně však přitom podotýkají, že Titův režim sice umožnil – v mnoha ohledech limitované – soukromé podnikání v zemědělství, po opuštění kolektivizačního programu ovšem rezignoval na hledání alternativního modelu agrární modernizace. Toto zanedbání ještě dnes negativně ovlivňuje zemědělskou výrobu v mnoha oblastech bývalé Jugoslávie. Goldsteinové sice konstatují, že ekonomický růst v Jugoslávii nebyl plošný, nedostatečně ale upozorňují na faktickou stagnaci některých zaostalejších a periferních regionů, kde se výše zmíněná pozitiva (pokles osob zaměstnaných v primárním sektoru, dostupnost zdravotní péče, rozvoj školského systému, zaměstnanost žen) projevovale jen částečně, či dokonce zanedbatelně. Velké, v podmínkách socialistického Československa nevídané regionální rozdíly posléze velmi přispěly k oslabení soudržnosti jugoslávského státu i společnosti.

Alespoň krátkou zmínku si nepochybně zaslouží i objemné kapitoly o Titově úloze v zahraniční politice Jugoslávie. I zde autoři registrují početné Titovy úspěchy. Správně v této souvislosti zmiňují diplomatický talent i státnické schopnosti

Josip Broz Tito s Nikitou Sergejevičem Chruščovem při vojenské přehlídce v Dubrovniku v roce 1963. Se sovětským vůdcem, který odsoudil Stalinovy zločiny, našla Titova Jugoslávie opět modus vivendi (foto www.rferl.org)

jugoslávského prezidenta. Se znalostí poslední literatury přitom líčí peripetie ve vztazích se Sovětským svazem. Jako jednu z Titových nejvýznamnějších historických zásluh hodnotí jeho rozhodný odpor vůči Stalinovu tlaku, ale také jeho následné jednoznačné odmítnutí jakékoliv možnosti návratu Jugoslávie do sovětské zájmové sféry. Výstižně upozorňují na to, jak se ve vztazích ke třem sovětským vůdcům měnila Titova role. Ke Stalinovi se Tito choval jako pozorný synovec, s Chruščovem jednal jako rovný s rovným a k Brežněvovi přistupoval jako k mladšímu partnerovi.

Rozsáhlý, možná až příliš velký prostor Goldsteinovi věnují Titově roli při vzniku Hnutí nezúčastněných zemí a jeho působení v rámci tohoto seskupení, které bylo budováno se záměrem stát se alternativní silou bipolárně rozděleného světa. Současně toto angažmá mělo posílit význam jugoslávského prezidenta ve světové politice. Výsledky takových záměrů autoři zcela oprávněně hodnotí dosti skepticky, správně však uvádějí, že aktivní zapojení Jugoslávie do Hnutí nezúčastněných značně přispělo k tomu, že se mnohé rozvojové země nedostaly pod přímý vliv Moskvy.

Korektně, výstižně, výkladově však nepřiliš inovativně autoři interpretují dvě velké personální změny v nejvyšších mocenských sférách Jugoslávie, které se odehrály v letech 1954 a 1966. V souvislosti s odvoláním Milovana Djilase ze všech státních i stranických funkcí roku 1954 zdůrazňují, že demonstrovalo limity Titem řízené liberalizace. Uvádějí, že Djilas byl odstraněn zcela v souladu s mechanismy stalinových čistek, jen s tím rozdílem, že politickou likvidaci neprovázela fyzická. K tomu

výstižně dodávají, že Tito ovšem neváhal sáhnout i k přísné trestní perzekuci, když Djilas přes zákaz ve veřejných aktivitách pokračoval. Nepodložené je však přílišné zdůrazňování liberálních stanovisek místopředsedy vlády (a do roku 1953 ministra zahraničí) Edvarda Kardelje, jehož Tito podle autorů záměrně vmanévroval do role hlavního Djilasova kritika. Mám za to, že se Kardelj s myšlenkami na liberalizaci a demokratizaci jugoslávské společnosti identifikoval především vnějškově a že jeho odklon od leninsko-stalinské interpretace marxismu nebyl reálně o mnoho větší než Titův.

Podrobnější charakteristika nejbližších Titových spolupracovníků a vztahů, které si s nimi vytvářel, je jedním z mála důležitých témat, která nejsou v recenzované biografii dostatečně zpracována. Autoři se pravděpodobně chtěli vyvarovat toho, aby líčením osobních příběhů text nepřiměřeně narostl, rozmělnil se a aby se jejich životopisná kniha změnila (jako se to stalo výše vzpomenutému Jožemu Pirjevcovi) také v biografie dalších osobností jugoslávského vedení. Čtenář se tak málo dozví o pozadí Titových vztahů k nejvýznamnějším členům jugoslávské mocenské elity, z nichž někteří byli současně jeho v zásadě jedinými blízkými přáteli. Chybí byť jen zmínka o tom, jakým způsobem si jugoslávský vůdce své nejbližší spolupracovníky vybíral, jak je vedl a jak jejich práci koordinoval. Také stručné zmínky o jejich názorové profilaci jsou většinou dosti ploché. Goldsteinové mnohdy přebírají ze sekundární literatury i z publicistických prací nedostatečně doložená výkladová schémata o Titových spolupracovnících. Týká se to třeba zmiňovaného Edvarda Kardelje, v roce 1953 předčasně zesnulého Borise Kidriče či dvou klíčových postav takzvaného chorvatského jara, Mika Tripala a Savky Dabčević-Kučarové. V knize také dosti schází podrobnější objasnění, jaké bylo pozadí Titova výběru následovníků. Autoři si nekladou otázku, nakolik se v tomto ohledu projevil zájem jugoslávského vůdce, aby i po jeho smrti Jugoslávie prosperovala, a zda tomu v sedmdesátých letech přizpůsoboval personální politiku.

Při objasňování politického pádu Aleksandara Rankoviče v roce 1966, který znamenal druhou významnou personální proměnu Titova vedení po odstranění Djilase, Goldsteinové na rozdíl od mnoha chorvatských historiků a novinářů popírají, že by tento druhý nejvlivnější muž jugoslávského režimu, do jehož kompetence spadaly bezpečnostní složky, byl zastáncem, či dokonce nositelem srbského nacionalismu. Poctivě zdůrazňují, že Ranković důsledně vystupoval proti jakémukoliv nacionalismu, ale současně i proti republikovému partikularismu, a tvrdí, že v jugoslávském vývoji po roce 1948 zaujímal podobné postoje jako Tito, tedy že především prováděl pozitivní reformy. Na jiném místě knihy pak stejně relevantně konstatují, že Ranković sice ze své funkce řídil a kontroloval pronásledování politických oponentů komunistického režimu, nic ale nečinil bez souhlasu Tita, který za represivní charakter režimu jistě nenesl menší odpovědnost než jeho nejbližší spolupracovník.

V souvislosti s Rankovičovým případem autoři oprávněně poznamenávají, že odvolání druhého muže režimu nikterak nesouviselo s Titovým údajným antisrbským zaměřením. Zdůrazňují, že Tito důsledně přistupoval ke všem jugoslávským národům stejně, přičemž tak nečinil pouze v politické praxi či vnějškově. O správnosti svého postoje byl bezesbytku vnitřně přesvědčen. Neznamenalo to ovšem,

že by se kvůli tomu či kvůli svému se-
pětí s jugoslávstvím, které se mu stalo
druhou identitou, cíleně či bezděčně
vzdaloval etnickému chorvatství. Byť
Tito chorvatský národ nepreferoval,
nezastíral, že má k Záhřebu, a ještě
více k rodnému chorvatskému Záhoří
citově hluboký vztah.

Okolnosti a důsledky Rankovičova
pádu Goldsteinové správně, byť po-
někud jednorozměrně, interpretují
jako poslední Titův příklon na stranu
zastánců dalších liberalizačních refo-
rem. Velmi přesně konstatují, že zhru-
ba od druhé třetiny šedesátých let si
Tito přestával být jist, jakým směrem
má Jugoslávii dále vést. Spíše díky své
politické intuici než na základě ana-
lýzy relevantních informací vycítil
blížící se krizi. Na rozdíl od minulých
let však jugoslávský vůdce tentokrát
již nevěděl, co má v daném okamží-
ku udělat. Nebyl ochoten vydat se
s reformami zásadněji dále. Správně
vyrozuměl, že by to již mohlo ohrozit
jeho mocenské postavení a vedlo by

to k dekonstrukci režimu, u jehož zrodu stál a který již skoro dvě dekády vedl. Tito
se ovšem současně nemínil vracet zpátky směrem k restauraci sovětské podoby
socialismu. S reformami, které po roce 1948 provedl, se vnitřně identifikoval, ne-
hodlal na nich nic měnit. Výsledkem těchto úvah bylo nakonec lavírování, marné
hledání neexistující třetí cesty, váhání, které dřívější v podstatě přímočarou ces-
tu, již nastoupila Jugoslávie v roce 1948, postupně dovedlo do bludného kruhu.
Jugoslávský vůdce sice instinktivně chápal nutnost další liberalizace, ale obavy ze
ztráty moci ho od tohoto kroku zrazovaly. Autoři implicitně naznačují, že třetím
vrcholem Titovy politické kariéry i životní dráhy vedle boje proti fašismu a vzdor-
u vůči Stalinovu nátlaku mohl být jeho příklon k dalším, tentokrát už převrat-
ným reformám, které by nejen zabezpečily pokračování ekonomické prosperity
Jugoslávie, ale vedly by i k zásadní demokratizaci politického systému. Soudím
však, že Tito před takovým dilematem vlastně nestál. Vnitropolitická ani meziná-
rodní situace takové řešení neumožňovala. Se vši pravděpodobností by podobný
postup Jugoslávii brzy dovedl k zásadním politickým i nacionálním konfliktům
a vyvolal by i závažnou krizi bipolárně rozděleného světa. Historická role Josipa
Broze Tita i jím vytvořeného a budovaného režimu se v tomto období objektivně
vyčerpala. Tento režim mohl – i relativně dlouho – dále přežívat, nebyl však již

Maršál Tito v roce 1959 na fotografii s vlastním
podpisem (foto www.brandesautographs.com)

schopen zaručovat potřebný rámec pro ekonomickou prosperitu a společenskou stabilitu. Socialistický a stejně tak federativní stát již dále nešlo reformami rozvíjet a další cesta bez zásadních krizí neexistovala.

V tomto kontextu nepovažují za příliš nosnou ani tezi, kterou autoři vyslovují v závěru knihy při hodnocení Titova odkazu. Podle ní jugoslávská vícečetná federace mohla přežít, pokud by dokázala vytvořit demokratické instituce. Mám za to, že jugoslávský federalismus byl natolik těsně spjat s autoritativním režimem, že bez něho nemohl fungovat. Pokus o zavedení demokratického způsobu vládnutí na přelomu osmdesátých a devadesátých let vedl k okamžité destrukci svazového státu. Tehdejší události nebyly náhodné, jejich průběh by byl s velkou pravděpodobností v základních rysech stejný nebo podobný, kdyby se odehrávaly o několik let dříve nebo třeba o dvě dekády později.

I závěrečné kapitoly knihy, věnované posledním patnácti letům Titova života, si udržují vysokou faktografickou i výkladovou kvalitu a čtivost. Je však patrné, že se autoři potýkali s nedostatkem kvalitní sekundární literatury. Unikly jim také některé, právě pro toto období velmi důležité tituly memoárové produkce, jakými jsou třeba vzpomínky ředitele bělehradského rozhlasu a televize Zdravka Vukoviče⁸ či deníkové zápisky čelného představitele srbského stranického vedení Dragoslava (Draži) Markoviče.⁹ (Namísto nich hojně citují faktograficky chudou a interpretačně spornou vzpomínkovou knihu Latinky Perovičové.¹⁰) Užší informační základna je zvláště patrná při líčení událostí, které se tehdy odehrávaly v srbském, slovinském či kosovském prostředí. Dění v těchto částech Jugoslávie Goldsteinové znají viditelně méně než vývoj v Chorvatsku.

Avšak právě kapitola o vývoji v Chorvatsku v roce 1971, který byl pro tuto část svazového státu, ale i pro celou federaci do jisté míry přelomový, je opět napsána brilantním způsobem. Goldsteinovi i zde projevili značnou autorskou odvahu, jejich závěry a hodnocení se značně liší od stanovisek převládajících v hlavním proudu současného chorvatského názorového diskurzu. Pro označení těchto událostí sice autoři používají oslavného, ahistorického termínu Chorvatské jaro, ale při jejich analýze správně zdůrazňují, že se v dění, v němž se značná část chorvatské společnosti nebyvalým způsobem zaktivizovala, proplétaly demokratické požadavky s nacionálními. Z jejich výkladu je však zřejmé, že nacionální a ovšem i nacionalistické motivy převládaly. Goldsteinovi výstižně konstatují, že nezanedbatelnou roli v tehdejší málo přehledném společenském pohybu v Chorvatsku hrál proud, který by vždy považoval jakoukoliv Jugoslávii za žalář národů. Neopomíjejí dodat, že během roku 1971 se nejen objevily nereálné požadavky na přijetí Chorvatska do Organizace spojených národů či na novou ústavní definici Socialistické republiky Chorvatsko jako nacionálního státu chorvatského národa, ale také rostly ataky

8 VUKOVIĆ, Zdravko: *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma: Moji stenografski zapisi 1966–1972 godine*. Beograd, Narodna knjiga 1989.

9 MARKOVIĆ, Dragoslav Draža: *Život i politika*, sv. 1–2. Beograd, Izdavačka radna organizacija „RAD“ 1987.

10 PEROVIĆ, Latinka: *Zatvaranje kruga: Ishod političkih rascepa u SKJ 1971/1972*. Sarajave, Svjetlost 1991.

Titova Jugoslávie si od konfliktu se Stalinem postupně budovala přátelské vztahy na Západě i v třetím světě, aby si upevnila mezinárodní pozici a prestiž. Jugoslávský státník při projevu před Bílým domem při návštěvě Washingtonu 21. října 1963. Vlevo americký prezident John Fitzgerald Kennedy, vpravo Titova třetí manželka Jovanka (foto www.theraceto.space)

na funkcionáře Svazu komunistů Jugoslávie srbského původu i na srbské zaměstnance podniků či úřadů, kteří se nijak politicky neprojevovali. Titův dlouho váhavý a následně nekompromisně zamítavý postoj k chorvatským událostem roku 1971 Goldsteinovi poněkud stereotypně, ale správně objasňují tím, že jugoslávský prezident nebyl již tehdy schopen společenské a politické problémy koncepčně řešit. Namísto toho se stále více uchýlil k lavírování a snažil se skloubit nespojitelné: federalismus s centralizací, liberalizací s posilováním vlastní osobní moci. Titův přístup k událostem v Chorvatsku v roce 1971 byl nepochybně blízký názoru chorvatského vysoce postaveného stranického funkcionáře Vladimira Bakariče, který autoři v knize citují. Liberálně orientovaný Bakarić, který nikdy neopomíjel zájmy vlastního národa, ve vztahu k událostem roku 1971 prohlásil, že se raději smíří s brežněvovským, a dokonce i se stalinským socialismem než s tím, co by nastalo, pokud by se nacionalisté dostali k moci.

Výklad o poslední dekádě Titova života autoři doplnili o dvě podkapitoly věnované Titovým vztahům se spisovatelem Miroslavem Krležou a historikem Franjem Tudjmanem, budoucím chorvatským prezidentem. Z hlediska toho, jaký význam měl prvně jmenovaný pro chorvatské umění i společenské dění takřka pro celé dvacáté století, a s ohledem na úlohu druhého při vzniku samostatného Chorvatska a v první

dekádě jeho existence je zařazení těchto jinak neústrojných pasáží do jisté míry pochopitelné. Líčení Tudjmanových vazeb k Titovi však mnoho nového či objevného nepřináší. Tvzení, že Tito snad právě na Krležovu přímlovu zajistil pro Tudjmana během jeho nedlouhého věznění „fešácký“ kriminál, nevyznívá příliš přesvědčivě. Pro chorvatské publikum je důležitější zmínka, že první chorvatský prezident vždy označoval usnesení partyzánského parlamentu za jeden z fundamentů chorvatské státnosti.¹¹ Pasáže o Titově vztahu k prozaikovi, básníkovi, dramatikovi, ale též encyklopedistovi Miroslavu Krležovi, kterého komunistická strana koncem třicátých let ostrakizovala jako trockistu, jsou mnohem zajímavější. Autoři přesvědčivě označují Tita a Krležu za dva velikány moderních chorvatských dějin. Mimo jiné také citují Krležův výrok charakterizující Tita jako člověka, který nedovolil, aby po chorvatských ani po jugoslávských územích pochodovala cizí vojska.

Jistá stereotypnost výkladu se prohlubuje s přechodem k událostem spjatým s posledními lety Titovy éry. Líčení jeho osudů ztrácí na plastičnosti, čtenář získává o dění ve druhé polovině sedmdesátých let mnohem méně poznatků než z kapitol, které pojednávaly o předcházejících obdobích Titova života. Jen dosti povrchně tak autoři mimo jiné pojednávají o okolnostech přijetí poslední jugoslávské ústavy v roce 1974, která dovršila reformy směřující k zásadnímu posílení kompetencí jednotlivých částí federace. Hodnotící soud, že Tito s jejím přijetím souhlasil především z toho důvodu, že mu zabezpečovala doživotní prezidentský mandát, je poněkud plochý. Autoři opětovně zdůrazňují, že jugoslávský vůdce, a to nejen kvůli vysokému věku, již nedokázal reagovat na rychle se kupící další a další výzvy. Stabilitu Jugoslávie dokázal zabezpečovat jen oddalováním rostoucích příznaků postupující všeobecné krize, nikoliv jejím řešením. Plně lze souhlasit se závěrem, že mechanismus rotací funkcionářů, který měl po Titově smrti zabránit pokusům o nastolení režimu osobní moci či stavu, jenž by umožňoval preferovat některý z jugoslávských národů, fungoval neobyčejně komplikovaně a velmi neefektivně. Stával se překážkou všech pokusů o koncepční řešení problémů a ve výsledku výrazně přispěl k prohloubení politické krize v Jugoslávii. Již méně přijatelný je závěr, že stav Jugoslávie, ve kterém ji Titovi nástupci v okamžiku jeho smrti (4. května 1980) převzali, nejlépe odráží skutečnost, že se federace nezadržitelně rozpadla již pouhé desetiletí po Titově smrti. Soudím, že tak překotný a brzký krach Jugoslávie významným způsobem ovlivnil (a urychlil) konec studené války a rozpad sovětské zájmové sféry. S podobnými výzvami, s jakými byla jugoslávská federace konfrontována na přelomu osmdesátých a devadesátých let, by se Titův režim obtížně vyrovnával i ve vrcholném období své existence.

Kvalita závěrečných hodnotících a shrnujících pasáží, k nimž je nestandardně přičleněn velmi poučený výklad o nepočetných životopisných pracích věnovaných Josipu

11 Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie (tedy partyzánským hnutím vytvořený revoluční parlament) proklamovala na podzim 1943 federalizaci Jugoslávie. V rámci svazového státu byla obnovena (fakticky nově zřízena) chorvatská státnost, zaniklá nejpozději v polovině 19. století. Po skončení druhé světové války pak Titův režim vytyčil hranice Lidové republiky Chorvatsko. Její teritorium až na malé výjimky zahrnovalo všechny chorvatské země a nově i velkou část Istriie.

Jugoslávský prezident Josip Broz Tito s indickou premiérkou Indírou Gándhíovou v sedmdesátých letech. Obě země hrály významnou roli v Hnutí nezúčastněných zemí (foto Collections Zullo/Leemage Mondadori)

Brozu Titovi, nikterak nezaostává za vysokou úrovní celé knihy. Výjimku v tomto ohledu představuje jen několik stručných odstavců pojednávajících o rozpadu jugoslávské federace. Autoři se v tomto případě neodchylují od pohledu převažujícího v Chorvatsku a veškerou vinu za vypuknutí ozbrojených konfliktů přičítají srbským nacionalistům, mocenské skupině Slobodana Miloševiće a Jugoslávské lidové armádě.

Na jiném místě jsem již ocenil vysokou faktografickou přesnost recenzované knihy. V této souvislosti jen podotýkám, že jsem při velmi pozorném čtení devíti set stran textu nenarazil na víc než deset, patnáct chyb, jež navíc nejsou nikterak závažné. Chybně je například uvedeno, že meziválečný předseda vlády Milan Stojadinović musel v roce 1944 uprchnout z Jugoslávie. Ve skutečnosti byl od roku 1941 držen Brity v internaci na ostrově Mauritius. Mijalko Todorović nepřišel o jednu z klíčových pozic v jugoslávské mocenské špičce v roce 1969, ale až o tři léta později. Miloše Miniče Goldsteinové jednou řadí k liberálně orientovaným členům Titova vedení, podruhé (a správně) k jeho konzervativnějšímu křídlu.

Goldsteinovi v závěru ještě jednou opakují, že Tita vnímají jako složitou osobnost, která působila v neobyčejně komplikovaném období evropských i jugoslávských dějin. Nikterak nepomíjejí negativní aspekty Titovy životní dráhy, zdůrazňují však, že v jeho dějinném odkazu jednoznačně převažují pozitivní rysy. V této souvislosti citují hodnocení, které o federativní Jugoslávii nedávno vyslovil předčasně zesnulý bělehradský historik Miroslav Jovanović. Podle něj Titův stát charakterizují tři

vzájemně neoddělitelná paradigmata. Prvním je jeho označení jako státu zločineckého, které odráží jeho totalitní a následně autoritativní charakter a všechny s tím spojené negativní konsekvence. Druhé paradigma ho charakterizuje jako mocný, což reflektuje jeho zrod ve vítězném národněosvobozeneckém boji, historické „ne“ Stalinovi a specifickou cestu k socialismu. Třetím charakteristickým rysem je pak pokrokovost, která souvisí s úspěšnou společenskou a ekonomickou modernizací a s vysokým růstem životního standardu. V reakci na soudy, že Titova Jugoslávie byla monstrem od počátku odsouzeným k rozpadu, které v různých variacích často zaznívají v Chorvatsku i v jiných částech bývalé Jugoslávie, Goldsteinové konstatují, že v takovém případě měl Tito až zázračné schopnosti, když dokázal toto monstrum udržovat tři a půl dekády při životě a (doplňují) obyvatelé této monstrózní državy prožili neobvykle dlouhé období míru a hospodářské prosperity. Autoři dodávají, že Titův režim lze kvůli akcentu na státní suverenitu, délce trvání a dalším specifickým rysům přirovnat mezi socialistickými zeměmi k Hodžově Albánii či ke Castrově Kubě. Tato vnějšková podobnost podle nich ovšem klame. Zatímco Castro a Hodža dovedli své země do bída a izolace, výsledný efekt Titovy vlády byl diametrálně odlišný.

V konstruktu chorvatských dějin se jen obtížně hledají většinově akceptovatelné postavy hrdinných velikánů. Chorvatský stát se sice zformoval ještě před velkomoravskou říší, ale po zhruba tři století jeho samostatné existence v něm nevládl žádný panovník, který by byl svým významem srovnatelný s Přemyslem Otakarem II., Karlem IV., ale ani s knížetem Václavem. Chorvatské dějiny nemají církevního reformátora podobného Janu Husovi. Významu Jana Žižky se ani zdaleka nevyrovná odkaz vůdce krátkého selského povstání Matiji Gubce. Problematictí jsou i organizátoři protihabsburského spiknutí Petar Zrinsky a Fran Frankopan, kteří hledali oporu v osmanské říši. Zakladatelům chorvatského národního hnutí Ljudevitu Gajovi a Josipu Juraji Strossmajerovi je vyčítáno, že chtěli chorvatské etnikum rozmělnit ve vysněném jihoslovanském národu. V chorvatských dějinách se nenajde nikdo, kdo by mohl být přirovnáván k Tomáši Garriguovi Masarykovi. Jeho současník Stjepan Radić, oběť atentátu v bělehradském parlamentu, sice bojovně čelil maďarskému a pak srbskému nacionálnímu tlaku, několik let před smrtí však sjednal potupnou dohodu s jugoslávskou vládou, v níž rezignoval na většinu svých cílů. Jak již bylo řečeno, v chorvatském prostředí se za druhé světové války nezformoval nekomunistický odboj. Dějinnou postavou, k níž by se mohla hlásit významná většina společnosti, se na rozdíl od Václava Havla asi těžko stane Franjo Tudjman. Převážně katolické Chorvatsko nemá ani vlastního národního světce. Kanonizaci v Titově Jugoslávii vězněného Alojzije Stepinace, který jako záhřebský arcibiskup v zásadě pasivně přihlížel ustašovské hrůzovládě, brzy po svém zvolení v tichosti pozastavil papež František.

Lze předpokládat, že po delší či kratší době jedno z čelných míst v málo početném chorvatském panteonu zaujme Josip Broz Tito. Tento předpoklad se ovšem netýká pouze chorvatského prostředí, ale vztahuje se i na historický příběh slovinský, makedonský, černohorský. A podobné platí i o bosenských Muslimech a o výkladu srbských dějin, přestože v něm je národních hrdinů i mučedníků nadbytek. Chorvatské prostředí bude mít ovšem jednu obtížně zpochybnitelnou přednost. Vznikla zde první vědecky pojatá, neobyčejně kvalitní a kritická Titova biografie, která jeho složité

životní osudy dokázala při zachování striktně vědeckého přístupu čtenářsky přístupně interpretovat a oprostit je od drtivé většiny výkladových klišé a stereotypů.

V době nedávných válek, které proběhly na území bývalé Jugoslávie, využila některá nakladatelství zájmu českého publika k překladu několika knih pojednávajících o jejích dějinách. Vedle zmíněného, jen prostředního životopisu Jaspera Ridleyho¹² a kvalitní Pirjevcovy syntézy jugoslávské historie¹³ to byly mimo jiné i nikterak faktograficky či výkladově excelentní paměti Raifa Dizdareviče.¹⁴ Nevyznám se příliš v nakladatelském byznysu, odhaduji však, že překlad knihy Slavka a Iva Goldsteinových by nebyl zcela ztrátovým podnikem. Vzhledem k vysoké vědecké kvalitě nejnovějšího Titova životopisu by pak bylo namístě, kdyby se jeho vydání ujalo některé z akademických či univerzitních nakladatelství.

---

12 RIDLEY, Jasper: *Tito: Životopis otce Jugoslávie*. Liberec, Dialog 1996.

13 PIRJEVEC, Jože: *Jugoslávie 1918–1992: Vznik, vývoj a rozpad Karadjordjevičovy a Titovy Jugoslávie*. Praha, Argo 2000.

14 DIZDAREVIĆ, Raif: *Od smrti Tita do smrti Jugoslávie: Svědectví*. Praha, Jan Vašut 2002. Dizdarević byl v 80. letech postupně předsedou jugoslávského parlamentu (skupštiny), ministrem zahraničí a koncem desetiletí rok jako předseda Předsednictva SFRJ fakticky hlavou státu.

Recenze

Tajuplný příběh prvního československého vyslance v USA

Jan Koura

HÁLEK, Jan (ed.): *Americká stopa české Maffie: Vzájemná korespondence prvního československého vyslance v USA Bedřicha Štěpánka s kancléřem prezidenta republiky Přemyslem Šámalem (1921–1938)*. (Ego: Paměti, deníky, korespondence, sv. 7.) Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. 2015, 624 strany, ISBN 978-80-7422-341-9.

Americká stopa české Maffie, která patří k dalším pozoruhodným titulům z ediční řady Ego, volně navazuje na edici korespondence mezi historičkou Miladou Paulovou a Přemyslem Šámalem, již uspořádal Jan Hálek společně s Danielou Brádlarovou v letech 2011 a 2012.¹ Sledování osudů kancléře prezidenta republiky přivedlo tehdy Hálek k dosud nepublikované korespondenci mezi Šámalem a prvním československým vyslancem ve Spojených státech amerických Bedřichem Štěpánkem, která nejen poodkrývá životní osudy této významné osobnosti domácího odboje za první světové války, ale také poskytuje jedinečný vhled do zákulisí formující

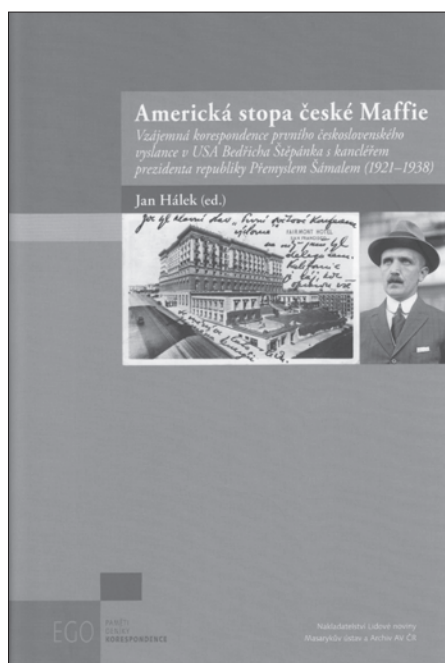
---

1 BRÁDLEROVÁ, Daniela – HÁLEK, Jan (ed.): „Drahý pane kancléři...“ *Vzájemná korespondence Milady Paulové a Přemysla Šámala*, sv. 1: 1921–1935. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2011; TÍŽ (ed.): „Drahý pane kancléři...“ *Vzájemná korespondence Milady Paulové a Přemysla Šámala*, sv. 2: 1936–1939 (1945). Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2012.

se československé diplomatické služby, politického vývoje ve Spojených státech a dramatické mezinárodní situace ve dvacátých a třicátých letech minulého století. Edice se opírá o dokumenty z Archivu Kanceláře prezidenta republiky, ale komplexnost jí dodávají dopisy, jež Hálek objevil v Masarykově ústavu a Archivu Akademie věd ČR (v osobních fondech Edvarda Beneše, Milady Paulové a Stanislava Špačka) a v Archivu Národního muzea (ve fondech Maffie, Karla Kramáře a Antonína Hajna). Kromě korespondence mezi Šámalem a Štěpánkem, jež tvoří jádro edice, Hálek shromáždil také dopisy, které si Štěpánek vyměňoval s dalšími významnými osobnostmi československé meziválečné politiky včetně prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka nebo ministra zahraničí Edvarda Beneše. Edice neopomíná ani korespondenci mezi Štěpánkem a Miladou Paulovou ohledně přípravy jejího spisu mapujícího dějiny takzvané Maffie.

Bedřich Štěpánek náležel ke generaci diplomatů, kteří svou kariéru zahájili ještě v úřednickém aparátu Rakouska-Uherska. Během první světové války patřil ke klíčovým osobnostem domácího protihabsburského odboje, což mu zajisté dopomohlo k tomu, aby po skončení války okamžitě nastoupil do diplomatického sboru nově vzniklého Československa. V něm již od počátku zastával významné funkce. Angažoval se v Úřadu pro přípravu mírové konference, prezident Masaryk ho jmenoval ministerským radou a v době nepřítomnosti Edvarda Beneše v Praze na začátku roku 1919 dokonce krátce vedl ministerstvo zahraničních věcí. Ve hře byla i varianta, že by Štěpánek působil v Paříži, nakonec mu byl ale přidělen jiný prestižní diplomatický post – stal se prvním československým vyslancem ve Spojených státech amerických. Jeho dosazení do Washingtonu – po provizorním působení Karla Perglera, Jana Masaryka a Karla Hally – mělo vnést větší koncepčnost a systematickosti do jedné z klíčových legací nově vzniklého československého státu. Štěpánek měl být díky svým zkušenostem, pečlivosti a energičnosti tou pravou osobou, jež by v USA důsledně hájila zájmy Československa.

Když ale nový vyslanec v listopadu 1920 do Spojených států dorazil, okamžitě zjistil, že ho čeká nelehký úkol. Již v prvním dopise adresovaném Přemyslu Šámalovi (dokument č. 1) psal, že „v budově legace se pořádaly pitky, hrály karty, pod rukou kupovaly – v době prohibice – lihoviny (whisky, likéry atd.), což ovšem nezůstalo utajeno a dle toho také se na tzv. legaci dívali. Jak za těchto okolností mohla vypadat morálka (též pracovní), možno si představit.“ (s. 35 n.) Stěžoval si

na nekompetentnost některých svých podřízených, s nimiž se v následujících měsících dostával do čím dál větších konfliktů (dokumenty č. 12 a 17). Sám připouštěl, že jedním z důvodů vzájemného nepochopení bylo snížení platů pracovníků legace, které provedl z vlastního rozhodnutí a s nedostatečnou konzultací s ministerstvem zahraničních věcí. Krátce poté co Štěpánek 5. ledna 1921 předal své pověřovací listiny americkému prezidentovi a začal svůj úřad oficiálně vykonávat, začaly se na jeho osobu množit stížnosti spojené s žádostmi o přeložení z washingtonské legace. Jednalo se o situaci v československé diplomatické službě zcela neobvyklou, neboť vyslání na zahraniční misi, zejména do tak významné země, jakou byly Spojené státy, znamenalo významný postup v diplomatické hierarchii. Narůstající počet žádostí o přeložení signalizoval vážné problémy mezi vyslancem a jeho podřízenými. Ministerstvo zahraničních věcí (ale i kancléř Šámal, viz dokumenty č. 6 a 10) celou situaci monitorovalo a pečlivě shromažďovalo stížnosti i vyjádření diplomatů vracějících se z Washingtonu zpět do Prahy. Štěpánek ale nebyl o této skutečnosti dostatečně informován a rovněž netušil, že ministr Beneš vydal již v květnu 1921 pokyn k prošetření celé kauzy, označované také jako „washingtonská aféra“. Ta nakonec vyústila ve Štěpánkovo odstoupení z pozice vyslance na začátku roku 1923.

V edici se nachází několik dokumentů vztahujících se k této aféře, ze kterých je možné věrohodně rekonstruovat obraz o rivalitě, intrikách a počátečních zmatcích uvnitř nově se formující československé diplomatické služby. Stejně tak jsou ale zveřejněné písemnosti mimořádně cenným svědectvím o významu silných osobních vazeb mezi bývalými členy Maffie. Přestože toto téma již bylo v předchozích letech zpracováno,² stále se objevují spekulace, zda za odvoláním Štěpánka byla jeho nekompetentnost, anebo snaha o zdiskreditování jeho osoby, mimo jiné i za použití citlivých a účelově využívaných informací ze Štěpánkova soukromí. Edice sice nepřináší jasnou odpověď na tuto otázku, přesvědčivě ale ukazuje, že washingtonská aféra měla zcela zásadní vliv na další životní osudy Bedřicha Štěpánka. Průběh a vyústění celé kauzy, kterou ze svého pohledu Štěpánek velmi emotivně vylíčil v dopisu určeném Benešovi (dokument č. 52), vedly k jeho rozhodnutí opustit ministerstvo zahraničí (své další setrvání v zahraniční službě dokonce označil „za neslučitelné s vlastní důstojností“) a usadit se natrvalo ve Spojených státech.

Největší část edice tedy tvoří Štěpánkova osobní korespondence z USA z let 1923 až 1938, která je nadmíru zajímavou sondou nejen do jeho osobního života, ale také poměrů meziválečných Spojených států. Po několikaleté odmlce, kdy byl Bedřich Štěpánek v kontaktu především se svou sestrou Annou a bývalým blízkým spolupracovníkem z Washingtonu Stanislavem Špačkem, si na začátku třicátých let začal opět intenzivně dopisovat také s Přemyslem Šámalem, jenž jako Masarykův kancléř zůstával velmi vlivnou osobností československé politiky. V listopadu 1931 ho požádal o zaslání dvou tisíc dolarů (dokument č. 70), které chtěl použít na nákup

2 POLIŠENSKÁ, Milada: *Diplomatické vztahy Československa a USA 1918–1968*, sv. I/1: 1918–1938. *Ministerstva, legace a diplomaté*. Praha, Libri 2012, s. 404–449; HÁLEK, Jan: „Washingtonská aféra“ a osud prvního československého velvyslance v USA Bedřicha Štěpánka. In: *Historický obzor*, roč. 25, č. 1–2 (2014), s. 22–33.

seznamu obsahujícího informace finančního charakteru o významných osobnostech v Kalifornii. Štěpánek, v té době údajně zaměstnaný v jedné pojišťovací společnosti v San Francisku, je chtěl užít nejen pro vlastní potřebu, ale svou žádost zdůvodňoval i tím, že získané kontakty budou mít značný význam pro Československo (dokument č. 75). Šámál vše konzultoval s ministrem zahraničních věcí Benešem, jenž požadovanou částku poskytl, ale nepřál si, aby o tom bývalý vyslanec věděl. Nelze vyloučit, že Beneš se tímto způsobem, ač se jednalo o požadavek velmi svébytný, chtěl alespoň částečně Štěpánkovi revanšovat za jeho práci v diplomatických službách a nedůstojný průběh „washingtonské aféry“. Celá záležitost ale také odkazuje na blízký vztah mezi Šámalem a Štěpánkem, budovaný již od dob Maffie. „Patřím k těm, kdož nikdy a za žádných okolností nezapomínají. Postava dr. Bedřicha Štěpánka jest pro mne něčím, co jest uzavřeno v mém srdci a nikdy nevymizí,“ napsal kancléř v jednom z dopisů (dokument č. 72, s. 147).

Náklonnost kancléře Šámala zřejmě vedla bývalého vyslance k tomu, aby se v následujících letech na něj obrátil i s dalšími žádostmi o poskytnutí půjčky. Svě požadavky zdůvodňoval nedostatkem financí na zaplacení komplikované operace a následné rekonvalescence v jednom z kalifornských sanatorií (např. dokumenty č. 101 a 138). Když ale Štěpánek požadoval další a další peníze (celkové sumy poskytnuté Štěpánkovi ze strany Beneše a Šámala prozrazuje dokument č. 160), aniž by předchozí dluhy splácel, začal se kancléř o jeho osobu více zajímat. Podle tehdejšího vyslance ve Washingtonu Ferdinanda Veverky ale nebylo možné o něm získat žádné informace, protože „žije úplně uzavřen a nikoho k sobě nepouští“. Veverka zároveň v dopise Šámalovi vyjádřil domněnku, že nemoc mohla být jen záminkou, Štěpánek „pravděpodobně byl bez zaměstnání a tímto způsobem si opatroval možnost obživy“ (dokument č. 144, s. 237). Poté co se kancléř od Stanislava Špačka dozvěděl, že také on posílal Štěpánkovi ze svých úspor občas peněžní obnosy, do svých interních záznamů si poznamenal, „že jde tu očividně o duševní chorobu u dr. Štěpánka a že právě to mne nutí, abych v jeho prospěch učinil, co učiniti mohu. Rozhodně jsou tu více než nenápadné příznaky nenormálnosti.“ (Dokument č. 161, s. 259.) Za této situace se Šámál rozhodl jednat a snažil se během roku 1935 Štěpánka přemluvit k návratu do vlasti, s tím že by dostával náležitou penzi (dokument č. 171). To ovšem bývalý vyslanec i přes opakované výzvy jak Šámala, tak svých přátel odmítl. Během druhé světové války pak za dodnes nevyjasněných okolností ve Spojených státech zemřel.

Edice nevyjasňuje, zda první československý vyslanec v USA skutečně trpěl psychickými problémy, či zda ho zahořklost z vyústění „washingtonské aféry“ přiměla uzavřít se do sebe a stáhnout se z veřejného života. Řešení této hádanky ostatně nebylo účelem recenzované edice. Korespondence se Šámalem ze třicátých let dostatečně ukazuje, že Štěpánek rozhodně nerezignoval na sledování politické situace ve Spojených státech i čím dál složitějšího vývoje mezinárodních poměrů. Kancléře velmi podrobně informoval o průběhu hospodářské krize v USA, a dokonce mu zasílal výstřižky z tamních novin. V nejednom ze svých dopisů se ostře opřel do prezidenta Herberta Hoovera a jeho neúspěšných snah o řešení krize (například dokument č. 81), svérázně rovněž komentoval poměry v zemi těsně před

prezidentskými volbami roku 1932: „Amerika měla velmi málo voleb rázu tak nesporně historického, jako je letošní volba. Doufám pevně, že to bude ‘Bílá hora’ dosavadního režimu, bezpříkladně destruktivního a nevýslovně krutého, především k masám nezaměstnaných.“ (Dokument č. 86, s. 164.) Již na konci září 1933 vyjádřil Štěpánek takřka prorocké obavy z rostoucího vlivu nacismu a vyzýval k přípravám na válečný konflikt, neboť „pochybuji, že by se ještě dnes našel někdo, ať na místě jakémkoli, kdo by se oddával iluzi, že Německo se nepřipravuje k válce!“ (Dokument č. 109, s. 193.) Osud Československa mu nebyl lhostejný, a zejména v krizovém roce 1938 si s kancléřem vyměnil několik dopisů na toto téma. Štěpánek věřil, že i po Mnichovské dohodě bude československý stát schopen odolat nátlaku Německa, zároveň ale správně predikoval, že o „nějakém míru (po Mnichově!) nemůže být ani řeči; je to epizoda v celé dávno vedené, nevyhlášené válce světového rozsahu“ (dokument č. 299, s. 447).

Americká stopa české Maffie splňuje všechny náležitosti, které bychom od kvalitně zpracované edice očekávali. Jednotlivé dokumenty jsou opatřeny vysvětlujícími poznámkami a odkazy na další sekundární zdroje, nechybí ani výběrová bibliografie a pečlivě zpracovaný rejstřík. Editor se velmi pečlivě věnoval vysvětlení dobových pojmů, což zdaleka není u všech podobných prací samozřejmostí. Jan Hálek, jenž se dějinám Maffie a jejím předním osobnostem dlouhodobě věnuje, k edici připojil úvodní studii, v níž ve stručnosti nastiňuje osudy obou hlavních aktérů – Bedřicha Štěpánka a Přemysla Šámala. Odkazuje v ní na některé dokumenty z edice, ale přesto bych uvítal, kdyby obsah jednotlivých dopisů více konfrontoval s dalšími dostupnými prameny (editor například neuvedl, zda k danému tématu existují také americké zdroje). Čtenář, který se v daném tématu detailně neorientuje, ani po přečtení úvodní studie nezíská ucelenější pohled na nejpálčivější kontroverze spojené s osudy prvního vyslance ve Spojených státech. Na druhou stranu životní příběh Bedřicha Štěpánka obsahoval mnoho „bílých míst“ a alespoň některá z nich se díky této edici podařilo vyplnit.

Recenze

Politický a lidský příběh poválečného vůdce českých demokratů

Ondřej Koutek

NEKOLA, Martin: *Petr Zenkl: Politik a člověk*. Praha, Mladá fronta 2014, 448 stran + 16 stran obrazové přílohy, ISBN 978-80-204-3377-0.

Mnohostranná osobnost významného politika, sociálního reformátora a jazykovědce Petra Zenkla (1884–1975) se dosud nesetkala s natolik soustředěnou pozorností české historiografie, jakou by si bezesporu zasloužila. V obecném veřejném povědomí je pak dnes Zenkl osobností téměř neznámou. Přestože patřil k vůdčím československým politikům třicátých a čtyřicátých let minulého století a poté byl i jedním z nejpřednějších představitelů poúnorového exilu na Západě, jeho obsáhlý biografický portrét byl vydán až u příležitosti stotřicátého výročí jeho narození zásluhou historika Martina Nekoly.¹

---

1 Předtím vznikly o Zenklovi kromě kratších textů pouze dvě nepublikované univerzitní práce: ČEČRDLOVÁ, Jaroslava: *Petr Zenkl: Jeden z tvůrců československé demokracie*. Ústí nad Labem, Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně 2009; PÁVOVÁ, Michaela: *PhDr. Petr Zenkl: Komunální politik (do roku 1945)*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2002. Knižně vyšly Zenklovy memoáry se stručnou úvodní studií Miloše Trapla (Životní osudy PhDr. Petra Zenkla. In: ZENKL, Petr: *Mozaika vzpomínek*. Olomouc, Centrum pro československá exilová studia Univerzity Palackého v Olomouci 1997).

Nekola, který se zabývá především dějinami československého exilu, zpracoval Zenklův životopis na základě rozsáhlého šestiletého studia, během nějž shromáždil úctyhodné množství pramenů z řady domácích i zahraničních archivů a knihoven (mimo jiné strávil jako stipendista Fulbrightovy komise několik měsíců bádáním v USA). V rámci svého výzkumu využil také svědectví a vzpomínky mnoha osob, jež doplnily jeho poznání získané z písemných pramenů o další zajímavé postřehy.

Životní osudy Petra Zenkla byly velmi dynamické. Výrazně je ovlivňovaly dějinné zvraty ve střední Evropě od rozpadu Rakouska-Uherska přes budování a tragické zhroucení demokratického Československa v meziválečném období, období nacistické perzekuce, osvobození a následný pokus o vytvoření nového politického systému na pomezí mezi Východem a Západem až po únorový převrat v roce 1948 a nástup komunistického režimu v Československu. Poslední, exilová etapa jeho života pak byla poznamenána peripetii studené války. Martin Nekola svou biografii přehledně rozčlenil do čtyř hlavních částí podle základních předělů v Zenklově životě, jež do značné míry s těmito obecnými dějinnými zvraty ve dvacátém století úzce souvisely.

Po krátkém úvodu začíná kniha líčením předpolitického období Zenklova životního příběhu. Nejprve popisuje jeho dětství a studentská léta. Již na středoškolských studiích zkoušel psát poezii a své verše dokonce zaslal k posouzení Jaroslavu Vrchlickému, z čehož se zrodilo nevšední přátelství. Nekola upozorňuje, jak se právě pod Vrchlického vlivem Zenkl rozhodl studovat na pražské univerzitě filologii, byť nejprve z praktických důvodů krátce zamířil na práva. Poté co v roce 1907 završil své univerzitní studium, začal se věnovat učitelskému povolání. Nejprve nastoupil na obchodní akademii v Resslově ulici v Praze a poté učil na vyšší obchodní škole v Karlíně, kde zůstal do prosince 1918. Současně přispíval jazykovědnými články do několika periodik a vydal též několik vysoce ceněných filologických publikací. Působil rovněž jako člen Ústředí české lidové výchovy – Osvětového svazu. Nekola nazval kapitolu popisující Zenklovu pedagogickou dráhu „Učitel proti monarchii“, čímž předznamenal, že již v této době se začala projevovat jeho politická angažovanost. V prosinci 1914 hrozilo Zenklovi odsouzení za protirakouskou činnost, přesto nadále udržoval kontakty s představiteli Maffie.

Druhou část své knihy Nekola pojmenoval „Praha“, neboť se následující životní etapa Petra Zenkla odehrávala především ve znamení jeho veřejné angažovanosti na pražské komunální úrovni. Již v červnu 1911 byl Zenkl zvolen do karlínské městské rady a obecního zastupitelstva. Od počátku se zaměřil vedle problematiky školství na oblast sociální péče. V letech 1919 až 1921 dokonce vykonával funkci starosty Karlína za národněsocialistickou stranu. Nekola ve své knize upozorňuje na zvláštnost, že není úplně jisté, kdy mezi lety 1914 a 1918 do této politické strany, s níž posléze navždy spojil svůj politický život, vlastně vstoupil. Po ustavení jednotné správy Velké Prahy se Zenkl stal členem zastupitelstva, městské rady a referentem pro sociální otázky, současně pracoval jako ministerský rada na ministerstvu sociální péče.

Autor v této části dopodrobna popisuje, jak se Zenkl vypracoval na velkého znalce sociální problematiky. Hodnotí Zenklovy reformní zásluhy v této oblasti jako jedno z klíčových témat jeho kariéry a věnuje mu zaslouženou pozornost. Poté co

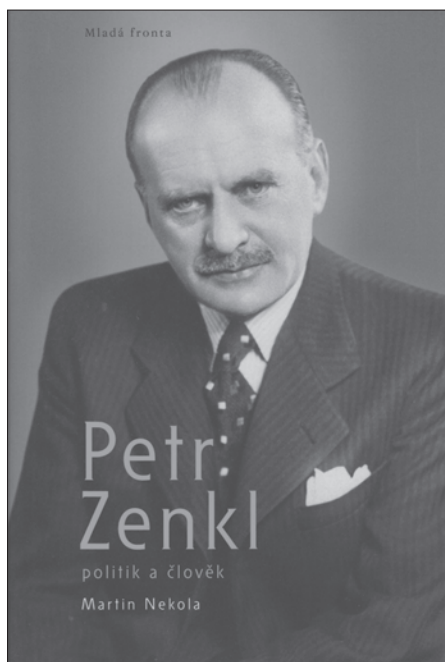
pražský magistrát zřídil Ústřední sociální sbor, byl Zenkl zvolen jeho předsedou. Vzhledem k tomu, že se v této pozici velmi osvědčil, stal se v roce 1926 jedním ze tří ředitelů nově zřízené Ústřední sociální pojišťovny. Tato instituce spravovala starobní a invalidní pojištění a vykonávala dozor nad nemocenskými pojišťovnami. Po vypuknutí velké hospodářské krize získal v roce 1930 funkci náměstka primátora pro sociální činnost a vedl též Komitét pro pomoc nezaměstnaným.

Autor knihy přibližuje řadu úspěšných sociálních projektů, za nimiž Petr Zenkl stál. Šlo například o zřizování sociálních poraden, specializovaná zdravotní střediska pro léčbu tuberkulózy a venerických chorob či institut dobrovolných terénních pracovníků. Na druhou stranu Zenkl prosazoval i myšlenku pracovních kolon, spočívající ve vyplácení finanční podpory nezaměstnaným za různé veřejně prospěšné práce. Martin Nekola připomíná, že se tento projekt příliš nevydařil, a navíc posloužil komunistům k hysterické kampani. „Zenkovy kolony“ se ještě dlouho po roce 1948 prezentovaly jako symbol utrpení dělnické třídy za první republiky.

Jednoznačně nejpozoruhodnějším počinem a skutečným Zenkovým životním dílem se naopak stal Ústřední sociální ústav hlavního města Prahy, neboli Masarykovy domovy v pražské Krči. Jednalo se o vybudování jednotného sociálního střediska, kde by se soustředila péče o osoby „přestárlé“, kojence, tělesně postižené i chudé mladé rodiny. Tato velice pokroková koncepce získala svému autorovi velké uznání a mezinárodní obdiv. Bohužel však navzdory své unikátnosti celý areál sloužil původnímu účelu jen velmi krátkou dobu. Již za války se změnil v lazaret wehrmachtu a jeho proměna v klasické nemocniční zařízení byla potvrzena i po roce 1945.

Zenklova politická kariéra se však dále rozvíjela. Působil jako předseda národně-socialistického klubu v Ústředním zastupitelstvu hlavního města Prahy, v roce 1929 byl navíc zvolen do Zemského zastupitelstva Země české. V roce 1931 se jeho dosavadní zásluhy zúročily v přijetí do předsednictva národněsocialistické strany a pak v roce 1936 dokonce ve zvolení jejím místopředsedou. V té době se již také Zenkl v rámci různých neformálních mezistranických diskusí zapojoval do dění na úrovni celostátní politiky.

První vrchol Zenkovy kariéry přišel v dubnu 1937, když byl jmenován pražským primátorem namísto nemocného spolustraníka Karla Baxy. Jak Nekola ve své knize příhodně upozorňuje, Zenkovým osudem byl fakt, že se na politické výsluní dostal ve chvíli, kdy republika začínala svůj zápas o holé přežití, a že mu tak nebylo

dopřáno dost času na to, aby prokázal své kvality před celým národem. Lze souhlasit s autorovým předpokladem, že kdyby Zenkl převzal primátorský řetěz v klidnějších dobách, zřejmě by s ohledem na své schopnosti přinesl městu nebyvalý rozkvět. Místo toho nakonec stály před tímto politikem mnohem zásadnější výzvy.

Ačkoliv je kapitola popisující toto období nazvána jednoduše „Primátor“, ve skutečnosti Zenkl převzal v krizovém okamžiku na sklonku září 1938 ještě další roli v podobě angažmá ve vládním kabinetu. Na naléhání prezidenta Edvarda Beneše přijal funkci ministra bez portfeje ve vládě Jana Syrového. Když se však ukázalo, že úlohou tohoto kabinetu má být jen formální schvalování věcí, které předtím kulórně předjednali původní vládní činitelé, ještě před podpisem Mnichovské dohody požádal o uvolnění z funkce. Důrazně pak odmítal kapitulaci a naléhal na Beneše, aby nepřijímal její podmínky.

Třetí část knihy zachycuje desetiletí 1938 až 1948. V nové vládě ustavené po Mnichovu se Zenkl stal ministrem sociální péče, veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy. Nekola zdůrazňuje, že v Zenkových očích se jednalo o hořký úděl a sebeobětování. Upozorňuje také na jeho neúspěšnou snahu o udržení národněsocialistické strany v nových politických poměrech tím, že by se transformovala do nového Hnutí národní spolupráce a obrody. Po ztroskotání této iniciativy zareagoval odchodem ze stranické politiky. Prvního prosince 1938 skončilo i jeho ministerské angažmá. Ústup Petra Zenkla z vrcholných politických pozic se završil v únoru 1939 jeho sesazením z primátorského postu.

Následovala temná doba nacistické perzekuce. Nekola naznačuje, že se Zenkl na počátku německé okupace opatrně pokoušel zapojit do domácího odboje, již 1. září 1939 však byl zbaven svobody v rámci zatýkácí akce gestapa „Albrecht der Erste“. Po několika dnech v pankrácké věznici putoval do koncentračního tábora Dachau, odkud byl na konci září 1939 přemístěn do Buchenwaldu, kde poté strávil celou válku. Na základě dochovaných vzpomínek Nekola popsal jeho vězeňský život v tomto koncentračním táboře, včetně dramatického závěru války, kdy Zenklovi hrozila poprava. Musel se skrývat, aby si zachránil život.

Po osvobození byl Petr Zenkl manifestačně zvolen revolučním předsedou Československé strany národněsocialistické (ČSNS) a z této pozice zahájil její poválečnou obnovu. Budování strany v nových podmínkách věnoval Nekola samostatnou kapitolu. Zároveň zkoumá Zenklův poměr k novému politickému režimu, jenž byl předurčen Košickým vládním programem, vzešlým z iniciativy komunistů a dohody exilových představitelů v Moskvě. Autor připomíná, že Zenkl coby novopečený předseda národních socialistů, který se těchto jednání neúčastnil, byl postaven před hotovou věc a neměl příležitost ovlivnit základní kontury vznikajícího politického systému. Snad právě proto příliš nezakrýval svůj skeptický pohled na spolupráci s Komunistickou stranou Československa.

Jeho hlavním bezprostředním cílem byl návrat do funkce pražského primátora, čehož dosáhl teprve v srpnu 1945, kdy v této pozici vystřídal komunistu Václava Vacka. V říjnu 1945 se navíc stal poslancem Prozatímního národního shromáždění. Nekola se přirozeně soustřeďuje na průběh volebního klání na jaře 1946. Zenkl tehdy sice pro svou stranu dosáhl historického úspěchu v počtu získaných hlasů, nikoliv

však očekávaného vítězství. První místo pro komunistickou stranu znamenalo, že její vliv dále poroste. V nové vládě pod vedením Klementa Gottwalda Zenkl obsadil pozici prvního místopředsedy, současně se vzdal postu pražského primátora.

Nastalo složité období napjaté koexistence s KSČ ve vládě Národní fronty. Zenkl tehdy podle autora zastával strategii, že je třeba vyčkávat, využívat všech výhod Národní fronty, ale současně být neustále v pohotovosti a pokusit se včas rozpoznat okamžik, kdy by hrozilo její přetvoření v nástroj komunistické hegemonie. Věřil, že voliči brzy vystřízliví z komunistických slibů a přikloní se k jeho straně. Nekola věnuje popisu tohoto mocenského zápasu velký prostor a všímá si všech základních milníků tohoto složitého období. Upozorňuje také na Zenklovy snahy získat mezinárodní podporu pro demokratické síly v Československu, toto jeho úsilí však nakonec na vývoj událostí nemělo podstatnější vliv.

Martin Nekola nezaujatě a kriticky hodnotí Zenklovu roli v průběhu únorové krize roku 1948. Poukazuje na jeho zásadní chyby, které spočívaly v podcenění celkové situace, nedomyšlené strategii, velké nepřipravenosti a neschopnosti uvést do pohybu členskou základnu strany, případně vyburcovat širokou veřejnost k podpoře demokratických sil ve fatálním mocenském střetu. Zenkl nesprávně předpokládal, že k vyřešení celé situace postačí politická jednání. Zvolená taktika vložila veškerou tíhu odpovědnosti na nemocného prezidenta Beneše, pro takový případ však nebyla zajištěna důkladná oboustranná koordinace postupu. Jak Nekola trefně poznamenává, když Zenkl a jeho partneři podali demisi, změnili se ihned z hybatelů událostí v pasivní pozorovatele. Pro Zenkla znamenal únor 1948 doživotní stigma, kvůli němuž se musel na jednu stranu neustále obhajovat, že nebyl komunistickým kolaborantem, když seděl s komunisty ve vládním kabinetu, a na druhou stranu čelit obviňování, že vyvoláním nedomyšlené vládní krize prohrál československou demokracii.

V Zenkově poúnorovém životě následovalo pět měsíců nesvobody, kdy sice nebyl zatčen, ale zůstával pod soustavným dohledem bezpečnostních orgánů. Nekola podrobně popisuje přípravy a průběh Zenklova utajeného odjezdu do exilu, jenž byl umožněn jen díky spolupráci jeho strážců, kteří mu měli naopak v útěku zabránit. Petr Zenkl a jeho manželka se dostali přes hranici v srpnu 1948 v kufru vozidel americké ambasády a svůj nový domov poté našli v americkém Washingtonu.

Závěrečná, čtvrtá část Nekolovy biografie popisuje exilovou činnost Petra Zenkla, která tvoří vlastně nejdelší souvislé období jeho života. Autor v té souvislosti poukazuje na zajímavý paradox: oba předchozí vrcholy Zenklovy kariéry, jimiž se viditelně zapsal do naší historie, tedy role pražského primátora a místopředsedy v Gottwaldově vládě, trvaly necelé dva roky a z hlediska jeho dlouhého života se vlastně jednalo o pouhé krátké epizody. Téměř třicetiletá exilová dráha Petra Zenkla je nejméně probádaná, závěrečné pasáže Nekolovy knihy proto patří mezi nejcennější. V jeho podání se přitom nejedná jen o vylíčení individuálních osudů jedné vůdčí osobnosti, ale v podstatě o velice plastický, byť nepřiliš lichotivý portrét celého československého poúnorového exilu. Nekola detailně popisuje všechny názorové střety, neshody a konkurenční boje, jež Petr Zenkl, usilující o pozici hlavy celého československého „odboje“ na Západě, podstupoval.

Rada svobodného Československa (RSC), která vznikla v roce 1949 jako ústřední orgán československého exilu a jejímž prvním předsedou byl zvolen právě Zenkl, se nacházela prakticky od samého počátku v permanentní krizi a rozkladu. Nekolaova práce přináší velice cenné zhodnocení jejího postavení a vývoje od konce čtyřicátých až do sedmdesátých let. Kriticky posuzuje jednání jednotlivých exilových činitelů rady včetně Zenkla, který byl někdy svými oponenty obviňován, že je příliš nedůvěřivý, egocentrický a netolerantní. Nekola si také podrobně všímá ne vždy šťastných zásahů amerických sponzorů z Národního výboru pro svobodnou Evropu (*National Committee for a Free Europe*), respektive později Výboru pro Svobodnou Evropu (*Free Europe Committee*) do exilového dění. Navzdory všem peripetiím Zenkl zůstal veřejně činný až do velmi vysokého věku. Na odpočinek odešel až na začátku sedmdesátých let, kdy se z iniciativy mladší generace exulantů schylovalo k novému oživení Rady svobodného Československa.

Martin Nekola ve svém závěrečném zhodnocení zdůrazňuje, že jeho kniha nemá sloužit jako nekritická oslava „nejpochvějšího z poctivých“, ale že usiloval o to přiblížit Zenklův politický i osobní život, představit jeho politickou filozofii a myšlenkový rámec, který formoval jeho činy. Nepochybně lze konstatovat, že tento záměr se mu podařilo beze zbytku naplnit. Ve své biografii přitom přináší množství cenných poznatků nejen k osobnosti Petra Zenkla, ale i k řadě dalších historických témat, ať už se jedná například o pražskou komunální politiku a systém sociální péče v období první republiky, či zejména o dějiny československého poúnorového exilu. V neposlední řadě si ocenění zaslouží i vysoké literární kvality, velice precizní zpracování a přehledná struktura celé této práce. Zenklův životopis z pera Martina Nekoly napravuje dosavadní velký dluh české historiografie a představuje mimořádně kvalitní příspěvek k biografické literatuře československých dějin dvacátého století.

Recenze

Rodina kolonizovaná státem?

Nad knihou o rodinné politice v českých zemích minulého století

Květa Jechová

RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka: *Rodina v zájmu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. (Knižnice Dějin a současnosti, sv. 60.) Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016, 283 strany, ISBN 978-80-7422-378-5.

V úvodu knihy autoři vysvětlují, proč došlo k rozšíření původního záměru jejich výzkumu. Na rozdíl od vymezení grantového projektu na období totalitního panství (1939–1989) se rozhodli zaznamenávat vývoj rodinné politiky v českých zemích od počátku Československé republiky až do konce komunistického režimu (1918–1989), neboť byli přesvědčeni, že v delším časovém úseku lze lépe postihnout a pochopit kontinuitu sociálních problémů i hledání alternativ jejich řešení. Záměrem autorů přitom bylo ukázat rostoucí intervencionismus státu do soukromé sféry prostřednictvím rodinné politiky.

Text knihy je rozčleněn do tří částí. Kapitola „(Ne)kontrolovaný vývoj rodinné politiky“ líčí, co se v této oblasti během sedmi desetiletí událo, oddíl „Organizace péče o rodinu“ se zabývá proměnou institucí rodinné politiky a nakonec kapitola „Expertní diskurs mezi ideologií a právní regulací“ hledá v analýze diskurzu a změnách právních norem vysvětlení, proč ke změnám docházelo.

Na samém začátku příběhu státních intervencí do rodinné politiky lze očekávat charakteristiku státu, jeho různých podob. Z toho by se mělo odvíjet hledání odpovědi na otázku, zda existuje nějaký principiální rozdíl mezi rodinnou politikou státu demokratického a státu totalitárního či autoritativního. Autoři takový rozdíl zřejmě nepokládali za významný, když pro výklad vývoje rodinné politiky zvolili neobvyklou chronologickou perspektivu, v níž doba první republiky a německého protektorátu splýnula do jediného období 1918 až 1945. Domnívají se totiž, že „navzdory radikálním proměnám politických režimů v zemi panovala v populacionistickém diskursu výrazná kontinuita v rovině personální i názorové. Časté pojmání Protektorátu Čechy a Morava, který bývá vyčleňován jako období ‘nečeské’, kde lze jen s velkými obtížemi nalézt jakékoli vazby na období předchozí a následující, nepovažujeme za správný přístup.“ (s. 9)

Autoři zůstávají věrni svému přesvědčení, že „historie jako věda není povolána k tomu, aby soudila, co se v dějinách stalo ‘dobře’ nebo ‘špatně’, ačkoli se to od ní často žádá. Její metodologické nástroje jsou však dostatečné k tomu, aby ověřitelným způsobem mohla konstatovat, ‘co’ se stalo, a také se pokusila vysvětlit, ‘proč’ tomu tak bylo.“¹

Když se však zrekli hodnocení rodinné politiky státu demokratického a státu totalitního či autoritářského, pak stírají rozdíl mezi pronatalitní politikou, jejímž smyslem byla sebezáchova národa, a populační politikou, která byla ovlivněna ideologií vyšší rasy.² Právě tato ideologie v Protektorátu Čechy a Morava spoluurčovala praxi rodinné politiky i její projekty. Pozornosti historiků by při výkladu populační politiky nemělo uniknout, jak byla v prostoru českých zemí zajišťována „rasová hygiena“ a jak se vědci podíleli na konceptu německé rasové politiky.³

V první kapitole postrádám charakteristiku historických proměn eugeniky jako odborného pojmu biologie, antropologie, historické demografie a medicíny, jako vědeckého konceptu i jako ideologického hesla.⁴ Zmínky o eugenice se vyskytují i v dalším textu v souvislosti s koncepcí rodinné politiky, bez výchozí definice ale zůstávají pro čtenáře nesrozumitelné až zavádějící. Pokud by byla eugenika chápána jen jako péče o kvalitu populace, pak lze s autory souhlasit, že „otázka kvality populace je shledána jako stabilně přítomná rovina debat československé vědy a politiky po celé sledované období“ (s. 120).⁵

Autoři ve snaze najít nezávislé východisko, nadhled, který by je uchránil od ideologických omylů, prohlašují, že se „pokusili pojednat o nacistické rodinné politice

1 RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor a kol.: *Sociální stát v Československu: Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*. Praha, Auditorium 2013, s. 1. Radka Šustrová byla členkou autorského týmu této kolektivní monografie.

2 K tomu viz PROCTOR, Robert N.: *Rasová hygiena: Lékařství v době nacismu*. Praha, Academia 2009.

3 Zákon o ochraně genetického zdraví německého národa, přijatý v říši v roce 1935, platil od roku 1941 i na území protektorátu.

4 Na Německé univerzitě v Praze v té době působili významní odborníci „rasové hygieny“.

5 Na straně 120 autoři přiznávají, že existují různé interpretace pojmu „eugenika“. Nikde však neříkají, se kterou variantou pracují.

v protektorátu i o komunistické rodinné politice po roce 1945 s veškerým respektem jako o jedné z variant konkurenčních modelů sociálního uspořádání industriální modernity, jakkoli jsou stěží kompatibilní s ... hodnotovými představami středoevropanů počátku 21. století“ (s. 12). Soudím, že snaha o takový „neutrální“ postoj nepřispívá k porozumění problému, naopak zastírá jeho podstatu.

Jakub Rákosník s Radkou Šustrovou zaznamenali řadu sociálních podpor a opatření ve prospěch českých dětí a matek v protektorátu, nezmínili se však o provádění antropometrických měření školáků a jiných „zdravotních vyšetření“ s cílem rasového vyhodnocení populace. Šlo o přípravu třídění na ty, kteří budou vhodní ke germanizaci, a ostatní, kteří by v budoucnu měli být vysídleni na východ. Německý historik Detlef Brandes uvádí, že výsledek těchto antropologických šetření byl pro Němce uspokojivý: osmdesát pět procent sledovaných vyhovovalo kritériím germanizace.⁶ Autoři recenzované publikace tyto skutečnosti v politice okupantů poněkud nedocenili, když napsali, že po válce „československý stát vycházel z banálního přesvědčení, že po dobu okupace byla česká mládež odnárodňována“ (s. 45). Nebylo by namísto spíše zaznamenat, že jen porážka okupantů zabránila zániku českého obyvatelstva jako národa?

Na území protektorátu žila dvě odlišná etnika, která měla rozdílnou sociální strukturu, odlišné aktuální rodinné a reprodukční chování a před nimiž stály více-méně protikladné životní vyhlídky či projekty budoucnosti, což se rovněž promítalo v odlišné rodinné politice.

Němci, kteří zprvu chápali přiřazení k Velkoněmecké říši jako vítězství, se stali brzy přímými účastníky války a byli postiženi odchodem mužů do vojenské služby a ztrátami na bojištích. Pro českou populaci skončila nezaměstnanost a potřeby válečného průmyslu si vyžádaly totální nasazení všeho práce schopného obyvatelstva. Na práci do Německa, ohrožovaného leteckým bombardováním, musely odejít statisíce osob, většinou mladších ročníků, včetně žen.

6 Viz BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 1999, s. 281–285.

Vlivem snížení nezaměstnanosti se postupně zvyšovaly počty sňatků, mimo jiné se uzavíraly sňatky odkládané v letech hospodářské krize. V letech 1938–1939 klesl průměrný sňatkový věk mužů i žen o jeden rok. Vysoká intenzita sňatečnosti přetrvávala i v období největších represí po atentátu na Reinharda Heydricha. Bezprostřední zájem snížit riziko totálního nasazení na práce v říši se tak ukázal jako silnější faktor než obavy z budoucího politického vývoje. Vyšší sňatečnost se projevila v počtu narozených dětí. Zpočátku šlo o kompenzační rození dětí, odkládané v době hospodářské krize, pozdější vzestup s maximem v roce 1943 se přičítá porodům mladších žen. Právě v této době začaly do věku nejvyšší reprodukce vstupovat početně silné ročníky žen narozených po první světové válce. Významný český demograf Milan Kučera konstatoval: „Zůstane určitým paradoxem, že v období pro český národ nejtěžším přibýlo žen s dětmi a zvýšil se průměrný počet dětí v rodinách. Bylo to dáno nikoli zvýšenou touhou žen po dítěti, nýbrž tím, že dítě sloužilo jako zábrana proti pracovnímu nasazení.“⁷

První kapitolu knihy uzavírá oddíl nazvaný „Urychlování populačního růstu normalizované společnosti“ (s. 59). Takový titulek je nepřesný. Soustava ekonomických a sociálních opatření, která byla v Československu od roku 1963 koncipována v souvislosti s politickým uvolněním a přípravou ekonomické reformy, se zaměřovala na zkvalitnění práce, zvyšování životní úrovně, na rozšíření volného času a podporu rodin, nikoli na urychlení populačního růstu. V důsledku přerušení reformního procesu tato opatření vstoupila v účinnost až po nástupu Husákova „normalizačního“ režimu a přispěla tím k jeho legitimizaci.

Vývoj organizace péče o rodinu je v druhé části knihy představen málo přehledně. Je to způsobeno právě tím, že politický rámec vznikl spojením několika státních útvarů (první a druhé republiky i protektorátu) do jediného celku. Takový pohled zřejmě odpovídá právníckému nazírání Jakuba Rákosníka, protože legislativa v oblasti sociální péče se dramatickým zlomům politického uspořádání přizpůsobovala jen zvolna. Nicméně reálný život se neřídil jen předpisy a reagoval citlivě na politické otřesy.

V textu postrádám pozitivní ocenění první republiky. Nový stát, který uprostřed kontinentu rozvráceného válkou a revolucemi usiloval o sociální stabilitu, zakládal se na principu rovnosti všech lidí a zrovnoprávnil ženskou polovinu obyvatel, by zasloužil jisté uznání. Limity dané skladbou populace, klesající porodnost v důsledku demografického přechodu, populační ztráty způsobené vystěhovalectvím, to všechno bylo zaznamenáno už dávno.⁸ I když se pojem „rodinná politika“ v sociálních opatřeních mladého státu neužíval, dalo by se prokázat, že jeho sociální politika v oblasti zdravotní péče, vzdělávání, podpory v krizových situacích a podobně prospívala rodinám. Československo nemělo na svém startu hotové instituce, ale dobrovolná sdružení jako Československý červený kříž s předsedkyní Alicí

7 Viz KUČERA, Milan: Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století. In: FIALOVÁ, Ludmila – HORSKÁ, Pavla – KUČERA, Milan – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří – STLOUKAL, Milan: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha, Mladá fronta 1996, s. 333.

8 MUSIL, Jiří: Česká společnost 1918–1938. In: *Tamtéž*, s. 282.

Masarykovou, Liga proti tuberkulóze, kterou zaštitil a podporoval prezident Tomáš Garrigue Masaryk, a další vykonala od počátku dvacátých let významné dílo na poli zdravotní výchovy, omezení alkoholismu a péče o mladou generaci.⁹ Péče o zdraví byla součástí vlastenectví. Tyto skutečnosti by se neměly přehlížet.

Mnichov 1938 znamenal pro české obyvatelstvo zánik politické svobody, spojený s depresí a beznadějí. Postihla ho také první masová migrace ve dvacátém století. Po odtržení části pohraničí, kde dosud žila osmina českého národa, a v důsledku rozpadu Československa se do vnitrozemí, které se v březnu 1939 stalo Protektorátem Čechy a Morava, během několika měsíců navrátily statisíce Čechů. Narychlo bylo třeba řešit problémy s jejich ubytováním, zaměstnáním, stravováním. Prvními oběťmi těchto změn na trhu práce byly vzdělané, kvalifikované provdané ženy. Vládní nařízení č. 379/1938 a č. 390/1938 je s okamžitou platností vyloučila ze státních a veřejných služeb.

Pro okupaci podle autorů „dosavadní nízký politický zájem o rodinnou politiku v kombinaci s ústavně-právními změnami, které vznik protektorátu doprovázely, budily v některých politických kruzích z počátku jistý optimismus, že ‘národ dostává novou šanci’“. Realita doložená statistikou mortality a natality jasně vyjadřovala, že „v rodině se především znovuzrozuje a omlazuje národ“ (s. 32). Snaha ochránit národní tradice byla proto vtělena do zvýšeného zájmu o české rodiny. Sociolog a národohospodář Marko Weirich věřil, podobně jako řada dalších odborníků, lékařů a demografů, v možnost a také nutnost systémové změny (která se u něj navíc projevovala příklonem k modelu stavovského zřízení). Nové protektorátní elity měly začít programově plnit zásady pronatalitní politiky, namísto populační politiky se novým horizontem měla stát politika rodinná. Národní souručenství tak plánovalo revizi manželského zákonodárství a upevnění rodiny. Inspirace politickou teorií a praxí nacionálního socialismu je v tom směru u českých elit dobře čitelná.

Rekonstrukce vlastního státu v podobě třetí republiky měla být návratem k demokracii. Podpora rodin byla chápána jako jeden z klíčových úkolů celé společnosti. Na prvním poválečném sjezdu československých žen to zdůraznil i prezident Edvard Beneš následujícími slovy: „Rodina jako sociální jednotka je nejzákladnější a nejorganičtější. Bude mít čím dál větší význam, právě proto, že se bude měnit sociální struktura dnešní společnosti ve smyslu kolektivizujícím.“¹⁰

Vývoj institucí zdravotní a sociální péče v poválečném období autoři charakterizují sloganem „Sjednocená péče – kvalitnější péče“ (s. 96). Zaznamenali rozvoj zdravotní prevence na základě postátnění sociálního pojištění, budování porodních ústavů a postupné omezování kojenecké úmrtnosti. Pokládali však za nutné upozornit čtenáře, že „rovnostářská politika, praktikovaná v oblasti porodnictví, odrážela nivelizační tendence poválečné společnosti a výhledově měla vytvořit nové podmínky pro všechny rodinky. V tom vyhovovala komunistické ideologii, byť se tehdejší praxe

9 Ženské domovy na pražském Smíchově, které v roce 1932 slavnostně otvírala Alice Masaryková, nebyly určeny pro osamělé matky s dětmi, jak uvádějí autoři (s. 105), ale byly postaveny jako prestižní bydlení pro emancipované, samostatné ženy.

10 Sjezd čs. žen. In: *Československá žena*, roč. 2, č. 46 (1946), s. 2.

soustředila především na zdravotní normy a vyhýbala se přímé politizaci.“ (s. 99) Přiznám se, že této poznámce nerozumím. Měla by snad zdravotní péče v porodnictví být nějak diferencovaná? Podle jakých principů? Zákon č. 265/1949 Sb., o právu rodinném, přijatý v Národním shromáždění 7. prosince 1949, který legalizoval dávné požadavky feministického hnutí, nebyl plně oceněn v tehdejší době a zůstává nedoceněn i v této knize.¹¹ Stanovil stejné postavení mužů a žen v rodině i ve společnosti, rovný přístup ke vzdělání i ke všem úřadům a hodnostem, odstranění jakékoli diskriminace dětí podle jejich původu. Tímto zákonem došlo v Československu k vyčlenění právní úpravy o rodině z práva občanského a vzniklo nové odvětví práva rodinného. Významné bylo, že tak vznikl konečně zákon s jednotnou platností pro celý stát.

Z hlediska populačních přírůstků byly první poválečné roky Československa úspěšné. K vysoké sňatečnosti přispěla plná zaměstnanost, ale také téměř faktický zánik institutu manželského věna, a především snížení věku zletilosti z jednadvačeti na osmnáct roků. Jak vyplývá z poznatků historické demografie, právě věková hranice, kdy se zakládaly rodiny, byla vždy velice citlivým regulátorem porodnosti. Rozhodnutí o snížení věku zletilosti, které vstoupilo v účinnost počátkem roku 1950, nebylo však tehdy motivováno populačními ohledy, ale snahou získat politickou podporu u mladších, radikálnějších voličů.¹²

Při úvahách o rodinné či populační politice nelze podezírat komunistický režim v Československu, že by k ní byl veden jen starostí o dostatek pracovních sil. Nelze tvrdit, že rodinná politika je znakem totalitních režimů a nacionalistické ideologie (s. 141). Jak upozornila Alena Heitlingerová, v tomto ohledu se populační politika socialistických a kapitalistických států ovšem zásadně lišila. Pokud ve vyspělých kapitalistických státech nastal nedostatek pracovních sil, snadno jej eliminovala imigrace z jiných zemí a starostí pak byla pouze její regulace. Pro imigraci do socialistických zemí však v druhé polovině dvacátého století chyběly politické i hospodářské předpoklady.¹³

Cílová hranice počtu obyvatel v Československu nebyla nikdy vrcholnými orgány stanovena, a to ani v dobách největšího nadšení pro plánování všeho. I když takové rozhodování by mělo být primárně politickou záležitostí, pokládali experti (demografové, ekonomové) za svou povinnost vyslovit k tomu doporučení. Postupně zvítězil názor, že populační optimum je nutné vidět v dynamice reprodukce: komplexní řešení demografického problému tak musí sledovat rovnovážné (nebo aspoň

11 Tento zákon nebyl produktem „právnícké dvouletky“, na jeho přípravě se už od 30. let podílela Milada Horáková. Právě ona připravila v poválečném parlamentu jako jednatelka výboru pro reformu rodinného práva paragrafové znění návrhu. V době schvalování zákona byla již ve vězení před procesem, který v červnu 1950 skončil rozsudkem smrti.

12 Zajímavé je, že v kritické atmosféře 60. let byla zpochybněna oprávněnost snížení věku zletilosti nejen ze strany expertů, ale i mladými lidmi, kteří odpovídali v létě 1967 v anketě listů *Mladá Fronta* a *Smena*.

13 Viz HEITLINGER, Alena: *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. London – Basingstoke, Palgrave Macmillan 1987.

únosné) zastoupení složky ekonomicky aktivních osob v celku obyvatelstva. Jako nástroj k tomu měla sloužit podpora rodin s dětmi.

Náhradní rodinná péče, uváděná v historickém přehledu (s. 78 n.), zaznamenala ve svobodném klimatu pražského jara 1968 významnou renesanci. SOS dětské vesničky vznikaly z iniciativy občanů, nezávisle na státu, jako odpověď na zveřejnění zpráv o neuspokojivých poměrech v dětských domovech. Fungovat však začaly až v čase „normalizace“ počátkem sedmdesátých let (v Dubí u Karlových Varů a Chvalčově u Brna). Tuto úspěšnou alternativu náhradní rodinné péče by autoři ve svém výkladu neměli pominout.

Kniha Jakuba Rákosníka a Radky Šustrové se opírá o rozsáhlý přehled dobové odborné literatury i dosud nepublikovaných prací. Jedná se o analýzy statistik, koncepční návrhy národohospodářů, lékařů, demografů, o zprávy ze sociologických šetření. Sedm set edičních poznámek čtenáře nasměruje k dalšímu studiu. Škoda jen, že některé důležité koncepty (například Karla Anderleho z roku 1918 nebo Františka Pachnera z roku 1939 a jiné) zde nejsou představeny celistvě ani jasněji odlišeny od komentáře autorů. Prospělo by zajisté lepšímu porozumění, kdyby bylo také uvedeno, zda a jak zmiňovaný koncept ovlivnil praktickou politiku. Je kupříkladu správná domněnka, že aktivistický postoj Marko Weiricha v čase druhé republiky jej za protektorátu přivedl mezi kolaboranty?

V závěru třetí kapitoly je prezentována řada dobových sociologických šetření a odborných studií, jejichž aktéři se vyjadřují k zaměstnanosti žen v socialistickém Československu. Pamětníka sotva přesvědčí tvrzení, že „státně socialistický projekt emancipace ženy skrze zaměstnanost byl ve svých důsledcích neúspěšný. Namísto proklamovaného osvobození ženy nastoupila praxe dvojího, respektive trojího zatížení.“ (s. 204) Takový soud ignoruje výsledky dlouhodobého úsilí o harmonizaci zaměstnání ženy a její mateřské role, jako bylo prodloužení mateřské dovolené, rodičovský příspěvek, snížené pracovní úvazky a další sociální vymoženosti, které byly nejednou předmětem obdivu i v zahraničí.

Autoři se rovněž domnívají (nebo přejímají feministické stanovisko?), že vysoká pracovněprávní ochrana žen, garantovaná v Československu zákoníkem práce od roku 1965, je dnes na překážku možnostem jejich rovného profesního uplatnění. Domnívám se, že revidovat či oslabovat záruky pracovního práva žen by bylo krátkozraké. I kdyby ochranné předpisy snad brzdily profesní kariéru některých žen, pro ženy v jiných profesích jsou významnou zárukou bezpečnosti či jistoty. Ženská populace není homogenní a škála ženských profesí je stále bohatší a diferencovanější. Už na konci období „reálného socialismu“ bylo zřejmé, že je vhodné umožnit rodinám alternativní řešení. Společenská podpora mateřství by neměla omezovat vzdělávání a profesní uplatnění žen, jakož i naopak. Patří k významným tradicím této země, že ženy zde mají už bezmála sto let rovnoprávný přístup ke vzdělání a zaměstnání. Už pátá generace žen hledá a nachází vhodné strategie, jak spojit mateřství s povoláním. Žádné z minulých sociálních opatření, jež podporují harmonizaci zaměstnání žen a mateřství, by nemělo být ztraceno.

V této souvislosti lze připomenout dvě funkce, které za „reálného socialismu“ garantoval stát a jež tehdy ulehčovaly rodinám péči o děti: preventivní lékařské

prohlídky školáků a zálohování výživného. Ty dnes citelně chybějí. Jako zázrakem zůstala zachována vymoženost, ve které máme světový primát, a to školní stravování. Školní jídelny vznikaly z iniciativy obcí již krátce po válce, od roku 1953 podléhají péči ministerstva školství a při všech nedostatcích prospívají zaměstnaným matkám a všem dětem.

Celý text recenzované knihy se nese v lehce polemickém tónu a její fotografická dokumentace je poněkud provokující. Snímek na obálce knihy, kde usměvavý nacista zdvihá do výšky pěkného hošíka, zarazí. Čípak je to asi dítě?

Studie o rodinné politice z pera Jakuba Rákosníka a Radky Šustrové ukazuje nárůst státních zásahů do privátní sféry v minulém století. Byly to národní státy, které se po celých těch sedmdesát let od konce Velké války do konce války studené o rodinu staraly. Po přečtení této knížky ale pochybuji, zda takové zásahy jsou ještě nebezpečné. Nehrozí dnes naší privátní sféře, našim rodinám nebezpečí spíše z jiné strany? Současné procesy globalizace tlačí na vlády států, aby pod záminkou efektivnosti (ve skutečnosti v zájmu soukromých zisků) vše privatizovaly. Aby rušily to, co bylo vybudováno z peněz veřejnosti a dosud sloužilo komfortu a povznesení celé společnosti, jako je zdravotní systém, veřejná doprava, vzdělávací instituce.

Po přečtení knihy *Rodina v zájmu státu* mám více pochybností než jistot. Komu je kniha určena? Soudím, že je vhodná pro širokou kulturní veřejnost jako výzva. Výzva k diskusi o hodnotách, tradicích a zájmu národa. O smyslu a funkci vlastního státu.

Recenze

Socialismus na filmovém kotouči

Cyril Poliačik

PEDERSEN, Sune Bechmann: *Reel Socialism: Making sense of history in Czech and German cinema since 1989*. Lund, Lund University Press 2015, 328 stran, ISBN neuvedeno

Zájem historiků o paměť a vzpomínání se zvyšoval během druhé poloviny dvacátého století, ale až od osmdesátých let se postupně stával respektovanou historickou disciplínou. Pokud se jedná o soudobé dějiny, je nejvlivnějším paměťovým médiem film. I film, jako pramen o době svého vzniku, se v posledních letech stal plnohodnotnou součástí historické vědy. Vedle ní se podobným způsobem filmem zabývá i sociologie nebo filmová věda; přístupy jednotlivých věd se navzájem doplňují, zejména při studiu historických filmů a způsobů, jakými vytvářejí obraz minulosti. V českém prostředí je téma vytváření obrazu, respektive „smyslu“ historie ve filmu, případně v beletrii, komiksu či jiných médiích, stále populárnější, což se projevuje možná nejvíce na bakalářských a diplomových pracích studentů společenských věd. Ve vztahu k nedávné minulosti se mu věnují především Kamil Činátl,¹ Jan Čulík²

---

1 ČINÁTL, Kamil: *Naše české minulosti, aneb: Jak vzpomínáme*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2014.

2 ČULÍK, Jan: *Jací jsme: Česká společnost v hraném filmu devadesátých a nultých let*. Brno, Host 2007.

nebo autoři příspěvků ve čtvrtém dílu sborníku *Film a dějiny*,³ v první řadě Radim Hladík, který se věnoval obdobnému tématu i ve své disertační práci.⁴ Vztahu historie a filmu v českém prostředí se až na výjimky věnují autoři s tímto prostředím spjatí, proto možná trochu překvapí, že se o něm rozhodl napsat svou disertaci student Lundské univerzity ve Švédsku.

Dánský historik Sune Bechmann Pedersen, absolvent univerzit v Kodani, Londýně a Lundu, se ve své komparativní studii zaměřil na vytváření smyslu komunistické minulosti v českých a německých filmech po roce 1989. Za cíl si stanovil popsat vztah mezi komunistickou minulostí, postkomunistickou kinematografií a „historickou kulturou“ v Německu a České republice; „historickou kulturu“ Pedersen pojímá jako soubor diskurzů, v jejichž rámci vytváří společnost význam minulosti, kterou považuje za vlastní.

Na první pohled se jako problematický může zdát samotný výběr české a německé kinematografie ke komparaci. Obě se totiž jeví jako odlišné případy, především v situaci po roce 1989. V německém případě došlo ke sloučení filmového průmyslu ze Spolkové republiky a Německé demokratické republiky, přičemž západní sektor nepochybně získal dominanci a vytváření smyslu komunistické minulosti se tak stalo převážně dílem tvůrců a produkčních společností ze západní části země, a nikoli těch, kteří v ní sami žili. Naopak v českém případě došlo k ustavení nové státní kinematografie rozdělením československého filmu na dvě části. Společným prvkem komparovaných národních kinematografií se tedy zdá pouze zásadní změna na počátku devadesátých let. Očekával bych spíše, že si autor pro podchycení daného historického fenoménu vybere země východního bloku, které si budou bližší a u kterých je vyšší pravděpodobnost, že se budou potýkat s podobnější problematikou při utváření pohledu na svou nedávnou minulost.

Pedersen řadí svou práci do oblasti takzvaných teritoriálních studií a argumentuje ve prospěch své komparace především geografickou blízkostí obou států, které tak automaticky sdílejí porovnatelné kulturní a historické zkušenosti. Zároveň uvádí, že ze socioekonomického pohledu byly východní Německo a Československo nejbližší země východního bloku a stejně tak transformační proces, až do doby sjednocení obou německých republik, zde byl velmi podobný.

Autor se úspěšně vyhnul i problému s rozdělením Československa a československé kinematografie. Logicky argumentuje tím, že československá identita se neuchytila a Češi a Slováci si zachovali své identity i přes společný stát. Z krátkého období porevoluční Česko-slovenské federativní republiky použil jediný relevantní slovenský film (*Lepšie byť bohatý a zdravý ako chudobný a chorý* Juraje Jakubiska), a to v kapitole o „sametové revoluci“. Pedersenovy argumenty ve prospěch dané komparace obstojí, především pak při konkrétní aplikaci ve studii. Ve výsledku je specifický případ sjednocení Německa obohacením autorova záměru, minimálně

3 KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*, sv. 4: *Normalizace*. Praha, Casablanca – Ústav pro studium totalitních režimů 2014.

4 HLADÍK, Radim: *The Screen of Laughter and Remembering: Cinematography and Post-Socialist Memory*. Disertační práce. Praha, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy 2011.

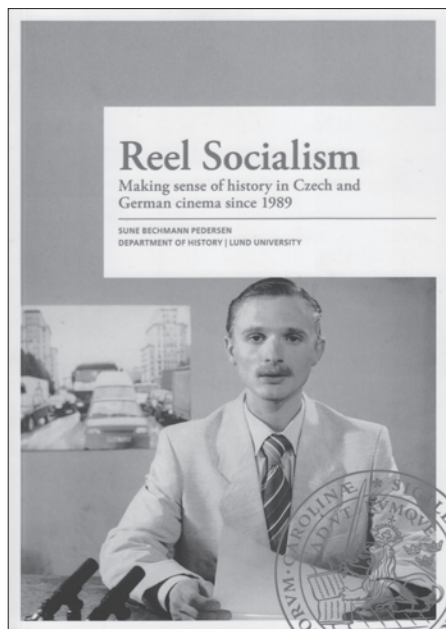
vzhledem k množství sociálněvědní literatury i četnosti a šíři veřejných historických debat v Německu.

Hlavním a nejdůležitějším pramenem pro Pedersenovu studii je samotný film. Autor vybíral ze vzorku asi stovky filmů, a to na základě jejich potenciálního významu, pro nějž stanovil čtyři kritéria (kromě toho, že zobrazovaly komunistickou minulost): velkou mediální pozornost, vysokou návštěvnost, příspěvek do historické debaty a vysokou uměleckou hodnotu podle filmové kritiky. Vybrané snímky musely splňovat alespoň jedno kritérium. Pozornost, kterou jim autor ve svém rozboru věnoval, ale nebyla automaticky přímo úměrná počtu splněných kritérií, někdy tomu bylo i naopak. Proto také na první pohled překvapí, že nepodrobil analýze filmy jako *Občanský průkaz* či *Anglické jahody*, nicméně Pedersen jejich absenci obhájí tím, že by jejich rozbor pro da-

nou problematiku nepřinesl nový pohled (na druhou stranu se překvapivě zabýval německým filmem *Go Trabi Go* a jeho stejnojmenným pokračováním s pořadovým číslem 2, přestože se vůbec neodehrávají v době státního socialismu). V zásadě autor postupuje typologicky, když si volí k soustředěné analýze vždy určité filmové dílo reprezentující pro něj určitou problémovou oblast, zatímco další snímky podobného ražení mu slouží především k doplnění kontextu.

Je ale škoda, že Pedersen nezařadil do své práce televizní filmy (například *Der Tunnel*) a televizní seriály (s výjimkou *Třiceti případů majora Zemana*), a dokonce je ani nezmínil. Myslím, že minimálně seriál *Vyprávěj* by si zde pozornost zasloužil s ohledem na téma postkomunistické nostalgie a vybrané díly *Českého století* nebo *Zdivočelé země* zase v kapitole o zločinech komunismu. Nelze totiž úplně oddělovat, jakou roli při vytváření povědomí o historii hrají filmy a televizní seriály (případně jaký je jejich vliv na kulturu a společnost obecně). Zdá se mi sice pravděpodobné, že rozbor televizních seriálů – alespoň v českém případě – by závěry, k nimž dospěl autor, nijak zásadně neovlivnil, nepochybně by však přispěl k jejich komplexnosti.

Dánský historik dále využil filmové recenze a články, převážně v nejprodávanějších denících a týdenících (z českých například *Mladá fronta Dnes*, *Hospodářské noviny*, *Blesk*, *Respekt* nebo *Reflex*). Ke škodě věci ale pominul odborné filmové (případně historické) časopisy, jako je například *Iluminace* nebo *Film a doba*. Ze sekundární literatury, která je pro českou část studie (na rozdíl od německé) poměrně málo zastoupena, si autor všímá především výše zmíněné knihy Jana Čulíka *Jací jsme:*

Česká společnost v hraném filmu devadesátých a nultých let, k níž se staví značně kriticky a již považuje za argumentačně nevyváženou, a práce britského filmového vědce Petera Hamese, který byl zároveň oponentem disertačního projektu. Bohužel však vůbec nezaznamenal publikaci Kamila Činátla *Naše české minulosti, aneb: Jak vzpomínáme*, přestože některé její části jsou věnovány stejné problematice (například znovuuvedení seriálu *Třicet případů majora Zemana* v devadesátých letech v České televizi, se kterým Činátl pracuje jako s místem paměti). Stejně tak autorovi chybí znalost sborníků *Film a dějiny*, především jejich čtvrtého svazku, věnovaného období takzvané normalizace, nebo výše zmíněné disertační práce Radima Hladíka. Nemyslím si, že by zmíněné tituly ohrozily legitimitu Pedersenovy studie, přinášejí ale trochu jiný pohled na její téma, a mohly ji tedy obohatit.

Nejzajímavější a zároveň také nejhodnotnější na Pedersenově studii není samotná analýza filmů, ale jejich zasazení do kontextu dobových veřejných debat v médiích, tedy to, co autor nazývá „historickou kulturou“. Je jasné, že témat, jejichž prostřednictvím se v devadesátých a nultých letech připomínala a zpracovávala komunistická minulost, by se dalo najít nepřeborné množství. Pedersen si proto zvolil tři zastřešující, dostatečně široké tematické okruhy: jak němečtí a čeští filmaři pracovali s revolucí (a pádem Berlínské zdi), jak pronikala do kinematografie v těchto zemích postkomunistická nostalgie a „retro“, jak byly na filmovém plátně zobrazovány komunistické zločiny a jejich oběti. Nejméně pozornosti v odborných studiích bylo dosud patrně věnováno prvnímu z uvedených témat. Autor se zde vrací k některým nepříliš známým filmům a s pomocí dobového tisku ukazuje na zajímavou korespondenci mezi proměnou veřejné nálady po revoluci zhruba v polovině roku 1990 a filmovými obrazy revoluce – posunu od kolektivní euforie ke skepsi zde odpovídala proměna žánru od romance k satíře – a dále na posun ve vnímání „sametové revoluce“ ze současné události po událost historickou, který autor situuje kolem roku 1994.

Dánský historik svou knihou posunul stav bádání kupředu, zejména pro české prostředí, a nabídl zajímavou a funkční komparaci. Jeho osobitý pohled zvenčí a monografické zpracování tématu jsou pak dalšími důvody, proč by ji zdejší autoři zabývající se filmovými či obecněji uměleckými reprezentacemi komunistické minulosti neměli při své práci opomenout.

Anotace

BÁRTÍK, František: *Vzpomínky chovance Jaroslava Vojtěcha a historie táborů nucené práce*. Praha, Academia 2014, 254 s., ISBN 978-80-200-2328-5.

Tábory nucené práce (TNP) začaly na československém území vznikat od roku 1948 a jejich provoz byl ukončen v roce 1954, přičemž některé byly zrušeny již dříve. Autor k tématu přistupuje poněkud nezvyklým způsobem, a to prostřednictvím životního příběhu Jaroslava Vojtěcha, který několika takovými tábory prošel a později působil také u Pomocných technických praporů (PTP). Kniha uceleně zachycuje Vojtěchovu biografii, kromě pobytu v pracovních táborech poměrně podrobně přibližuje pamětníkovo mládí, život během druhé světové války, a zejména jeho nezdařený pokus o útěk za hranice, kvůli němuž byl Vojtěch do TNP přikázán. Vojtěchovy vzpomínkové pasáže se v knize střídají s Bártíkovým historickým výkladem, a je zajímavé, že paměť a historie tu z velké části souznějí, což Bártík vítá jako pozitivní fakt.

Po vylíčení života Jaroslava Vojtěcha před jeho zatčením (ale i osudů pamětníkových „kompliců“ při útěku za hranice) autor

ve třetí kapitole přináší obecný výklad o táborech nucené práce, popisuje jejich vznik, organizační strukturu, důvody zařazení trestanců do tábora a vlastně celou historii těchto zařízení. V další kapitole potom charakterizuje tábory uranové, které byly jistým způsobem specifické. V následujících oddílech se již podrobně věnuje táborům, kterými prošel právě Jaroslav Vojtěch. Zevrubně informuje o počtu jejich chovanců i táborovém personálu, o stavu vybavení, zásobách potravin a dalších faktech, která oživuje vloženými příběhy některých internovaných. Je zde patrná skutečně pečlivá práce autora. Informace o táborech a jejich nedobrovolných obyvatelích jsou pak doplněny vzpomínkami Jaroslava Vojtěcha na tato zařízení. Poslední kapitoly knihy líčí Vojtěchův život po propuštění z táborů nucené práce (včetně zařazení k PTP) a skládají se převážně z jeho vzpomínek.

Kniha Františka Bártíka je jednou z mála prací, které se věnují historii táborů nucené práce v Československu, a podává ucelený přehled o fungování těchto zařízení. K jejímu ozvláštňení přispívají vzpomínky pamětníka, na jehož životním osudu kniha staví. Přináší tak nové poznatky a zároveň

autentické vzpomínky na nešťastné období našich poválečných dějin.

Jan Fišar

FLEISCHMANNOVÁ, Staša: *Vrstvami*. Praha, Torst 2014, 220 s., ISBN 978-80-7215-471-5.

Priznám sa, že nemám rád, keď sa na niektoré absurdné situácie používa v týchto končinách pomenovanie „kafkovské“. Stáva sa to často a potom sa pojem devaluje, ale k tejto publikácii sa to hodí z viacerých príčin. Nestáva sa bežne ani v českom priestore, že by literárnej debutantke bolo deväťdesiat päť rokov, čo je práve prípad spomienok Staši Fleischmannovej s čudným názvom *Vrstvami*.

O Staše Fleischmannovej už dlho vlastne vedel len okruh ich známych, keďže s manželom Ivom Fleischmannom, básnikom, publicistom a prekladateľom, ktorý bol od roku 1965 do januára 1970 kultúrnym radom československého veľvyslanectva v Paríži, ostali vo Francúzsku ako exulanti. Staša Fleischmannová okrem vlastného rozprávania v knihe cituje z poznámok svojho už zosnulého manžela a tiež úryvky zo spomienok svojej sestry Oly. Knihu otvára obsiahlejší úvod jej druhorodeného syna Petra Fleischmanna a editorsky ju pripravil Tomáš Vrba, čo ma hneď zaujalo. Po prečítaní som sa dozvedel trochu viac o jeho otcovi Františkovi Vrbovi, ktorý patrilo do okruhu autorkiných známych a do prevratu vo februári 1948 pôsobil ako kultúrny diplomat, neskôr prekladateľ.

Kniha je príbehom pražskej patricijskej rodiny, ktorá bola verná myšlienkam demokracie a odkazu medzivojnového Československa. Autorka sa narodila ako dvojča manželom Staše a Rudolfo Jílovským. Mamička bola vnučkou predstaviteľa

mladočechov, známeho novinára a politika Juliusa Grégra, ktorý bol spolumajiteľom vplyvného denníku *Národní listy*. Jej otec Ladislav Prokop Procházka bol lekárom a pôsobil ako minister zdravotníctva v jednej prvorepublikovej úradníckej vláde. Stašin otec Rudolf Jílovský si získal popularitu ako spevák, herec a kabaretiér, člen kabaretu Červená sedma, postupne ale začal pracovať v nakladateľských podnikoch a stal sa riaditeľom nakladateľstva František Borový. Po vojne bol riaditeľom tlačových podnikov Československej strany ľudovej a po roku 1948 emigroval do Spojených štátov, kde pôsobil v Rádiu Slobodná Európa a patrilo k najbližším priateľom Ferdinanda Peroutku a Juliusa Firta.

Mamička bola spolužiačka a priateľka Mileny Jesenskej a píše sa o nej v Kafkových *Dopisoch Milene*. Po rozvoze s Rudolfom Jílovským sa jej druhom a celoživotným priateľom stal Adolf Hoffmeister. Pôsobila ako publicistka, ale najmä prekladateľka. V tomto prostredí Staša Fleischmannová poznala už od detstva výkvet českej prvorepublikovej kultúry. So sestrou Olou sa pohybovali okolo Mladej kultúry a ďalších ľavicových spoločností. Spoločne tiež vyštudovali u fotografa Jaromíra Funkeho na štátnej grafickej škole a neskôr si za pomoci otca založili fotografický ateliér. Kniha je vďaka tomu plná jedinečných fotografií, ktoré počas života nasníмали a ktoré teraz s vytríbenou grafickou úpravou vtiskajú publikácii mimoriadnu vizuálnu eleganciu.

Autorka sa nevyhýba tragickým momentom. Spomína svojho prvého manžela zvaného Stella, vlastným menom Bedřicha Sterna, ktorý zahynul ako Žid v Osvienčime. Ich syn Janek Stern, aj keď dvakrát dostal povolanie do transportu, za pomoci babičky Staši Jílovskej, ktorá s ním odišla na vidiek, vojnu prežil. Staša píše aj o zatknutí svojho otca Rudolfa Jílovského, ktorý

pôsobil v ilegálnej skupine Parsifal, a jeho manželky. Sugestívne opisuje koniec vojny v Prahe. Po vojne sa zoznámila so svojim druhým manželom, mladým romanistom Ivom Fleischmannom, za ktorým po svadbe odišla do Paríža, kde Ivo pracoval ako kultúrny pridelenec na československom veľvyslanectve. Koncom 40. rokov spolu s ním zažila dusnú atmosféru, ktorá zavládla v tomto prostredí. Zároveň spomína na mnohých predstaviteľov francúzskej kultúry, ktorí mali vzťah k českej kultúre, a ich fotografiami ilustruje knihu.

Zaujímavé sú autorkine poznámky o návšteve u Borisa Pasternaka v Peredelkine v roku 1956, ktorú podľa nej vymyslel, pripravil a zariadil jej manžel. Návštevu podnikli spoločne so Sergejom Machoninom, Ludvíkom Aškenazym, Františkom Vrbom a ich manželkami. Pasternak vtedy Ivovi Fleischmannovi odovzdal rukopis svojho románu *Doktor Živago* spolu s listom pre svojho talianskeho nakladateľa Giangiacoma Feltrinelliho. Staša Fleischmannová sa ohradza proti spôsobu, akým interpretoval túto návštevu vo svojich spomienkach redaktor a spisovateľ Sergej Machonin (*Průběh se závorkami: Alternativy*. Brno, Atlantis 1995), ktorý sa vydával za jej iniciátora, privlastnil si tento príbeh a o Ivovi, ktorý ho vraj len z priateľstva zobral so sebou, sa ani nezmienil. V knihe je aj Pasternakova fotografia, ktorú urobila Staša Fleischmannová a ktorú si ruský spisovateľ veľmi obľúbil. Vznikla potom, čo mu bola v roku 1957 udelená Nobelova cena (ktorú nesmel prevziať), a obletela celý svet bez toho, že by bolo uvedené meno jej autorky. Pasternak sa za návštevu a fotografie poďakoval osobným listom (s. 165–167).

Podobne zaujímavý je z doby emigrácie Fleischmannových list, ktorý autorka napísala Josefu Škvoreckému a ktorý v spomienkach publikuje (s. 192–194). Ohradila

sa v ňom proti tomu, ako písal literárny historik Václav Černý o jej otcovi Rudolfovi Jilovskom v memoároch *Pláč koruny české*, ktoré Škvorecký v Toronte vydal. V tejto súvislosti je zaujímavý aj pohľad Ferdinanda Peroutku, ktorého Václav Černý nešetril kvôli známemu výroku v novinovom článku z doby po Mníchove 1938: „Chtěli jsme zpívat s anděly, musíme výt s vlky.“ Dotyčný úvodník v skutočnosti pochádzal z pera Jaroslava Stránskeho. Peroutka napísal v liste Staši Fleischmannovej, ktorý je v knihe tiež uverejnený (s. 194), že nechce s Václavom Černým verejne polemizovať, aby „nepripravil pražským pánům značnou radost, kdybychom my dva se začali potýkat a lepší češtinou, než se obvyčejně děje“. Peroutka uznával Černého zásluhy ako literárneho kritika, ale inak ho v liste charakterizoval ako „komického panáčka“.

V knihe autorka spomína Janu („Honzu“) Krejcarovú, dcéru Mileny Jesenskejšej, a jej životné peripetie, ako aj mnohé ďalšie zaujímavé osobnosti českej kultúry. Staša Fleischmannová píše tiež o svojom definitívnom návrate do Čiech a v tejto súvislosti uverejňuje kondolenčný list novinára a politika Jiřího Pelikána k úmrtiu Iva Fleischmanna, ktorý autorku vyzýva, aby spísala svoje spomienky a „opravila tolik legend a lží“ (s. 205).

Medzi fotografiami čitateľ nájde aj snímku z prvej voľby Václava Havla prezidentom v decembri 1989, ktorú autorka urobila z francúzskej televízie. Na vysvetlenie, ako k tomu došlo, píše: „Fotila jsem to přímo z obrazovky a vrstvy dějin jako by se záhadně a symbolicky překryly.“ (s. 196)

To je vysvetlenie podivného názvu knihy.

Kniha je doplnená krátkymi profilmi spomínaných osobností. Zarazilo ma, že sú tam mená, ktoré ozaj by mali patriť k všeobecnému vzdelaniu aspoň na úrovni maturanta českého gymnázia – alebo už

je kultúrohistorické povedomie skutočne tak zlé?

Vojtech Čelko

FLOSMAN, Martin: *Padre a Rebe: Vojenští duchovní československé zahraniční armády u Tobruku a Dunkerque*. (Traumata války, sv. 4.) Praha, EPOCH 2015, 290 s., ISBN 978-80-7425-260-0.

Téma zahraničního vojenského odboje v letech druhé světové války s sebou již po desetiletí nese jisté stigma zprofanovanosti – „všechna“ základní fakta již jsou údajně známa a problematice se prý dostávalo takové pozornosti, o které si mohou jiná témata české historie jen nechat zdát. Perspektivu nazírání, a tím také výběr otázek a způsoby jejich zpracování, však výrazně ovlivnila přímá návaznost na propagandistické a ideologické koncepty a potřeby. Téma duchovní služby v československé zahraniční armádě je vynikajícím příkladem. Samotný fakt její existence a přítomnost vojenských duchovních v posádkách i na bojištích dokáže překvapit i mnohé sečtělé čtenáře.

V exilových vojenských jednotkách sloužilo několik desítek duchovních, a to jako řadoví, „běžní“ vojáci nebo důstojníci. Celkem čtrnáct z nich ale působilo na systemizovaných místech vojenských duchovních. Samotná pastore, tedy zprostředkování a zajištění podmínek pro náboženský život vojáků v podmínkách ozbrojených sil, se však týkala jen jistého procenta věřících a praktikujících vojáků. Zahraniční armáda do značné míry odrážela nábožensky celkově vlažnější společnost meziválečného Československa – katolických či protestantských bohoslužeb se pravidelně účastnilo jen několik desítek mužů,

byť (také pod tíhou událostí) na bohoslužbách židovských bývala účast mnohem vyšší. Polní kuráti ovšem o vojáky takřkajíc pečovali v širším smyslu kulturním, osvětovém a humánním – naslouchali jejich osobním problémům, byli jim rádci a pomocníky, vedli vojenská zátiší, působili jako redaktoři časopisů, vedli matriky. Smutnou povinností byla evidence ztrát a válečných hrobů a pohřbívání zahynulých. Právě slova vojenských duchovních žehnala ostatky padlých a zemřelých během posledního rozloučení.

Zatímco vojenská duchovní služba byla organickou součástí předmnichovské armády, její zřízení v exilu naráželo zprvu na nepochopení a prosazovalo se jen ztěží. Nakonec však kuráti sloužili u jednotlivých bojových útvarů na frontě i v zápolí, a dokonce i u letectva. Charakteristickým rysem se stala jejich vzájemná spolupráce bez ohledu na konkrétní vyznání – navzájem se informovali a v nutných případech i zastupovali. Po některých větších bojích, například v okolí severofrancouzského Dunkerque, kde v jedné akci padlo více vojáků, bylo na hřbitovech možné vidět protestantského, katolického i židovského kuráta současně. Zařazení vojenských duchovních se však týkalo jen jednotek na Západě, tedy ve Francii, Británii a na Blízkém východě. Vojenské celky na východní frontě žádné kuráty neměly.

Knihy má osobité členění. První část obsahuje sedm desítek stran věnovaných historii duchovní služby v československé zahraniční armádě a také biografii dvou hlavních protagonistů. Druhou část pak tvoří edice deníků obou duchovních. V knize jsou dále dvě zajímavé přílohy, a sice záznam zprávy, kterou František Anicet Petružela přednesl v lodním rozhlase během transportu československé jednotky z Blízkého východu do Británie,

a text kázání Hanuše Rebenwurzela během improvizované oslavy svátku Roš ha-šana v září 1944, krátce předtím než byli českoslovenští vojáci odesláni obléhat přístav Dunkerque. Publikace, jejíž text doprovází téměř osmdesát černobílých a barevných fotografií, je vybavena ediční poznámkou, seznamem použité literatury a pramenů, jmenným rejstříkem a předmluvou teologa profesora Ctirada V. Pospíšila.

Autor Martin Flosman jako vystudovaný knihovník a teolog rozhodně nebyl svým původním zaměřením vojenský historik. Jeho odborným zájmem se ale již během studií stali vojenští duchovní, kterým věnoval své absolventské práce (zvláště postavě pátera Huga Vaníčka, jenž také působil v československé zahraniční armádě), a tématem se zabývá i nadále, poté co svá studia rozšířil o historii a stal se profesním archivářem. Zkušenosti a přibývajícím znalostem jsou vidět i na textu anotované publikace. Strýzlivý tón autorského textu snad nestrhne čtenáře svou čtivostí, to ale není úmyslem: kniha podává především faktografické zpracování. Jeho hloubku i kvalitu zcela viditelně ovlivnil fakt, že autor od roku 2012 pracuje ve Vojenském historickém archivu, kde má k nejdůležitějším pramenům nejbližší. Jedním z velkých přínosů knihy však je, že se Martin Flosman neomezuje na materiály vojenské provenience, ale velmi vhodně je kombinuje s prameny z církevních archivů a s množstvím vzpomínkových prací uložených v Národním archivu, oblastních či regionálních archivech, stejně jako v pražském Židovském muzeu a v jeruzalémském památníku Yad Vashem; nezanedbatelnou část pak představují materiály z bohatého osobního archivu autora. Právě časté výňatky ze vzpomínek představují výrazné oživení textu a více než dostatečně zprostředkovávají válečný zážitek prostých vojáků – v daném případě vojenských

duchovních – vržených do víru „velké historie“.

Martin Flosman čtenáři nenásilnou formou nabízí komparaci tří rovin: základního rámce historie československých jednotek v druhé světové válce, téměř neznámé problematiky duchovní služby v těchto jednotkách a „pohledu zdola“ – reflexe každodennosti válečné služby nejmenšího článku obrovského stroje celosvětového konfliktu. Kniha odborné veřejnosti poskytuje kvalitní seznámení s opomíjenou kapitolou československého zahraničního vojenského odboje za druhé světové války.

Zdenko Maršálek

KOCIAN, Jiří – SMETANA, Vít a kol.: *Květnové volby 1946 – volby osudové? Československo před bouří*. (Edice Prostopravdy, sv. 4.) Praha, Euroslavica 2014, 244 s., ISBN 978-80-87825-09-9.

Podrobná analýza výsledků parlamentních voleb z roku 1946 v kontextu dynamické atmosféry v osvobozeném Československu, která zároveň osvětluje jejich vliv na další směřování země a boří určité předpoklady a zkreslené názory zakořeněné v české veřejnosti. Takto by se dala jedním slovem shrnout kniha kolektivu autorů pocházejících zejména z Akademie věd ČR a Univerzity Karlovy. Pro skutečně komplexní obsáhnutí tématu se však na publikaci podíleli i badatelé z jiných institucí, což se projevilo i na její struktuře. Kniha má podobu kolektivní monografie tvořené šesti samostatnými studiemi, každý z autorů přispěl právě jednou. Editori Jiří Kocian a Vít Smetana pak celou publikaci představili a shrnuli v kratším úvodním slovu. Čtenáři ocení i doplňující sekci s dobovými dokumenty a fotografiemi, což zároveň nepřímou

ilustruje práci autorů, kteří čerpali převážně z primárních pramenů. Teritoriálně je kniha jako celek ukotvena v prostoru československém, některé její části se však soustřeďují na jednotlivé regiony (Slovensko) či kraje (Berounsko). A protože volby v květnu 1946 byly současně důležitým milníkem pro vývoj mezinárodní situace, obsahuje publikace také přesah na tehdejší evropské a světové dění.

Již v uvozujícím textu editoři vyvracejí stereotyp komunistů zvolených „většinou národa“ a další zavádějící zobecnění spojovaná s prvními poválečnými volbami v Československu. Ve své studii je pak podrobně rozebírá Jakub Charvát s pomocí oficiálních tabulek a statistik. Za klíčový pro jejich výsledek autor považuje opatření, která omezovala jejich demokratickou podstatu či přímo sloužila podpoře Komunistické strany Československa. Analýzu výsledků těchto tzv. semikompetitivních voleb doplňuje jeho slovenský kolega Marek Syrný. Za odlišnými výsledky na Slovensku vidí kromě tradičně zmiňovaného katolictví a selství i jiné nastavení politického systému a dřívější osvobození Slovenska. Třetí část tvoří případová studie Milana Drápaly, která ukazuje paralýzu uvnitř Československé strany lidové na (nejen) politickém životě novinářky Heleny Koželuhové, jež se pokoušela o její reformu. Vnitřní stranická krize, která propukla mezi formujícím se liberálně pravicovým křídlem, zosobněným právě Helenou Koželuhovou, a konzervativním křesťansko-sociálním vedením podle autora ukázala, že autoritářství uvnitř strany a ústupnost vůči KSČ šly ruku v ruce. To je ilustrováno i na dobovém tisku a dokumentech.

Dvě další studie svým tématem přesahují československé hranice. Nejprve Jiří Rákosník promýšlí otázku diskontinuity třetí republiky s obdobím první republiky

v kontextu celoevropského ideového smýšlení po válce. Dokazuje přitom, že nacionální mobilizace, popularita levice a kritika meziválečného systému nebyly zdaleka výhradně československou specialitou. Pátá studie pak nechává nahlédnout poválečný vývoj v Československu optikou západních velmocí. Vít Smetana v ní srovnává odlišné postupy Velké Británie a Spojených států při konfrontaci s povolební realitou v Československu, které byly ovlivněny i otevřeně prosovětským vystupováním československé politické reprezentace na mezinárodní scéně. Závěrečné vzpomínání profesora Václava Průchy na dětství prožité za protektorátu a na následné první částečně demokratické volby na rodném Berounsku dávají tématu zcela jiný rozměr, jen těžko postihnutelný klasickým akademickým článkem.

Kolektivní monografie o květnových volbách v roce 1946 díky vhodnému výběru témat jednotlivých studií působí uceleným dojmem. Každý z autorů přispěl záběrem z oblasti vlastního výzkumu a dostalo se i na opomíjené aspekty květnových voleb. Odborná úroveň textů přitom není na úkor jejich čtivosti a srozumitelnosti, takže mohou oslovit širší spektrum čtenářů.

Dominik Vu

SCHOLTEN, Gerhard: *Mezi všemi tábory: Život v době, která zešilela*. Z němčiny přeložila, poznámkami opatřila a doslov napsala Zuzana Jürgens. Praha, Argo – Ústav pro studium totalitních režimů 2015, 265 s. + 35 s. obrazové přílohy, ISBN 978-80-257-1708-0 a 978-80-87912-40-9.

Kniha *Mezi všemi tábory*, jejímž autorem je pražský Němec Gerhard Scholten (1923–1995), je autobiografickou výpovědí o dění

ve střední Evropě během druhé světové války a krátce po ní. Děj začíná v Praze, kde autor před válkou žil. Poté se Scholten prostřednictvím svých vzpomínek vrací do doby protektorátu a podává svědectví o svém zatčení gestapem v roce 1944, pobytu v Terezíně a následném transportu do Osvětimi. Tam jako jeden z mála vězňů unikl pochodům smrti na počátku roku 1945 a po osvobození Rudou armádou se navrátil do Prahy. Scholten dále líčí své trpké osudy jakožto Němce v českém prostředí a zachycuje ducha zdejší rané poválečné doby, protkané odporem ke všemu německému. Krátce po svém opětovném shledání s domovem byl vyslýchán, poté zatčen příslušníky Sboru národní bezpečnosti a zadržován v internačním táboře v Modřanech. Na základě svých nových zkušeností nakonec došel k přesvědčení, že poměry v Československu se nenávratně mění, a rozhodl se odejít ze země.

Kniha je pozoruhodným svědectvím z pohledu německy mluvícího člověka, který v důsledku své jazykové identity po vyhlášení protektorátu pozbyl svého československého občanství a stal se německým občanem. Sám si však po skončení války nebyl touto otázkou jist; Scholten sám

připouští, že není schopen zcela odhadnout dobu, ve které již přestal být Čechem a kdy se stal formálně Němcem. Tyto problémy s hledáním vlastní identity zažíval jak na počátku v Terezíně a Osvětimi, kde také pozoroval zneužívání své mateřštiny, tak těsně po válce v internačním táboře v Modřanech. Autor přiznává, že ani v jednom z těchto míst nepociťoval sounáležitost s ostatními spoluvězni, byť nevynechává časté zmínky o lidské solidaritě a dobrotě i v podmínkách, které v nacistických táborech panovaly. Právě tyto momenty dodávají celé Scholtenově výpovědi lidský ráz, ať už v nich vystupují lékaři, kteří se svým skromným vybavením zachraňovali spoluvězňům životy, nebo přeživší vězni v Osvětimi, kteří si vzájemně nezištně pomáhali po odchodu nacistů v posledních dnech existence tábora. Scholten rovněž nezapomíná na snahu svých československých přátel pomoci mu v situaci, kdy téměř celá země projevovala touhu po odplatě vůči Němcům. Právě tyto pasáže připomínají důležitost lidskosti „v době, která zešílela“.

Natálie Vaidišová